

Om menneskers deltagelse i kollektive overgrep

Masteroppgave PED4390

Karen Ødegaard Hagen

Høsten 2005

Universitetet i Oslo

Det utdanningsvitenskapelige fakultet

Pedagogisk forskningsinstitutt

Forord

Så er endelig dagen kommet at oppgaven er ferdig. Jeg har siden jeg startet på mastergraden høsten 2004 ønsket å bli fortrest mulig ferdig, da ønsket om å tre ut av studentenes rekker og inn i arbeidslivet har vært sterkt. Dermed satset jeg på å bruke sommerferien og høstsemesteret på å skrive oppgaven. Å bli ferdig før den egentlige fristen i juni mente jeg i alle fall at skulle gå. Gleden var derfor stor da jeg for første gang møtte veilederen jeg hadde fått tildelt fra fakultetet, Knut Gustav Andersen, som mente det var mulig å bli ferdig i høstsemesteret, og var innstilt på å hjelpe meg. En stor takk til ham for hans hjelp i prosessen.

Sommeren gikk selvfølgelig med til mye annet enn bare å skrive, så skikkelig fart over arbeidet ble det først i september. Jeg vil takke min kjære søster Beret for forståelse, motivasjon og hjelpende fokuspress mens jeg jobbet med denne teksten, søster Marit og svoger Jens Olgard Røyrvik for konstruktiv kritikk i innspurten, Åsne Flyen og Geir Ove Flatmoen for teknisk hjelp, og ellers alle andre som har støttet meg underveis.

Temaet for oppgaven, menneskers overgrep mot medmennesker, finner jeg interessant og beklagelig nok aktuelt. De reelle eksemplene i teksten er om mennesker som har levd i krigssituasjoner, men håbet er likevel at man kan lære noe humant av deres overgrep som kan anvendes også i dagliglivet. En av grunnene til at jeg valgte dette temaet er en interesse som ble vekket etter å ha lest Hannah Arendt, en betydelig bidragsyter i debatten om mennesket og ondskap.

Jeg har i min tekst satt overgrep i forhold til ansvar, frihet, menneskesyn og selvforståelse som i seg selv er fascinerende temaer, og som jeg mener er relevant for menneskers handlinger både i forhold til seg selv og til andre. Kanskje har hvordan jeg ser min frihet, mitt ansvar, menneskets muligheter og meg selv noe å si for hvordan jeg har arbeidet underveis i denne prosessen, og at jeg nå har kommet i mål med oppgaven.

Karen Ødegaard Hagen

Oslo, 19.10.05.

SAMMENDRAG AV HOVEDOPPGAVEN I PEDAGOGIKK

TITTEL:

OM MENNESKERS DELTAGELSE I KOLLEKTIVE
OVERGREP

AV:

HAGEN, Karen Ødegaard

EKSAMEN:

PED4390, masteroppgave, allmenn retning

SEMESTER:

Høsten 2005

STIKKORD:

kollektiv adferd

Problemområde:

Mennesker begår til stadighet overgrep mot sine medmennesker, både individ mot individ og grupper mot grupper. Det er den sistnevnte formen jeg bruker som utgangspunkt for oppgaven, jeg bruker eksempler om overgrep begått av grupper av mennesker mot andre mennesker i krigssituasjoner. Men jeg håber likevel at man kan lære noe humant av dette som kan anvendes også i dagliglivet. Jeg har med eksempler fra andre verdenskrig, om mennesker som var del av overgrepene mot det jødiske folket og om mennesker som valgte andre handlinger mot sine medmennesker.

For å vise aktualiteten av temaet har jeg også med historien om de amerikanske soldatene som mishandlet fangene som var overlatt i deres varetekt under USAs krigføring mot Saddam Hussein i 2003. Stanley Milgrams lydigheteksperiment og Browns redegjørelser (2000) for flere undersøkelser av gruppeprosesser er tatt med for vise hva psykologisk forskning mener kan påvirke menneskers handlinger.

Hovedspørsmålene i oppgaven er om menneskene har lært noe av overgrepene i historien så som Holocaust, om mennesker som er en del av slike overgrep er vanlige mennesker og hva det kan være i menneskenes miljø som får dem til å sette sine egne standarder for rett og galt til side og bli en del av overgrep mot sine medmennesker. Disse spørsmålene er sett i forhold til ansvar, frihet, menneskesyn og selvforståelse, samt et teoretisk grunnlag i Jean-Paul Sartres eksistensialisme og Axel Honneths anerkjennelsestenkning.

Metode:

I oppgaven vil jeg nærme meg temaet mennesker og overgrep ved å se det i forhold til andres teorier, eksempler om mennesker som har levd i krigssituasjoner og bidrag fra andres psykologiske forskning. Gjennom tolkning og refleksjon vil arbeidsformen være påvirket av hermeneutisk inspirert metodikk. De ulike spørsmålene og temaene blir gjort rede for og drøftet underveis i oppgaven, samt at de blir mer utførlig drøftet i oppgavens siste kapittel.

Kilder:

Jeg har brukt andres beskrivelser av hendelser og handlinger i form av artikler og bøker når det gjelder eksemplene om mennesker som har levd i krigssituasjoner.

Beskrivelsene av Adolf Eichmann og Anton Schmidt er i hovedsak hentet fra Arendt (2000) og Vetlesen (2003). Bartholomeus Schinks historie er skrevet av Goeb (1985). Fremstillingen om de amerikanske soldatene i Irak er utarbeidet på grunnlag av diverse artikler fra tiden etter at overgrepene fant sted i 2003, Heard (2004), Aune (2005), Skau (2005), Karlsen (2005). Sartres eksistensialisme er gjort rede for etter arbeid med Sartre (1993), Nygård (2000) og Løvlie Schibbye (2002). Som kilde for Honneths anerkjennelsesteori har jeg brukt Honneth (2003). Utgangspunktet for min redegjørelse for Milgrams eksperiment om menneskers lydighet i forhold til autoriteter er Atkinson m fl (1996), Bauman (1997) og Milgram (1977), de andre psykologiske forskningsresultatene som er tatt med i teksten er hentet fra Moghaddam (1998), Bauman (1997) og Brown (2000).

Resultater/hovedkonklusjon:

Har menneskene lært noe av overgrepene som har funnet sted i historien?

Overgrep som folkemordet på kosovoalbanere i Kosovo på 1990-tallet og historien om de amerikanske soldatene i Irak som mishandlet krigsfangene i Abu Ghraib kan tale for at menneskene ikke har lært så mye av historien. Overgrep forekommer til stadighet.

Men samtidig foregår det i store deler av verden forbyggende arbeid som kan tyde på at historiens overgrep har påvirket menneskene. Arbeidet pågår for eksempel i Norge på alle nivåer i samfunnet, fra holdningskampanjer og informasjonsarbeid i barneskoler til politisk samarbeid mellom Norge og andre land for å forebygge overgrep, samt gripe inn der overgrep finner sted. Så til tross for at ikke alle har lært av historien slik at overgrep ikke lenger finner sted, er problematikken kommet på dagsordenen. Mennesker og overgrep er blitt et tema som påvirker hverdagen til mange mennesker.

Er mennesker som deltar i overgrep mot sine medmennesker vanlige mennesker?

Mennesker flest finner det antagelig mest beroligende å anse overgripere, så som eksemplene i denne teksten, som monstre. Ved å anslå at de ikke er vanlige mennesker får man kanskje en komfortabel avstand mellom seg selv og overgriperne, de er annerledes enn en selv. Men undersøkelser av mennesker med og uten historie av overgrep, både i reelle situasjoner og mer kunstige omgivelser i psykologiske

eksperimenter viser at overgriperne ikke skiller seg merkbart fra andre mennesker. Overgriperne er stort sett vanlige mennesker. Man må dermed søke andre steder enn bare i personen for å finne ut hva det er som gjør at mennesker kan delta i vonde handlinger mot sine medmennesker.

Hva er det i miljøet som kan gjøre at mennesker kan bli del av overgrep mot sine medmennesker?

Milgram (1977) trekker frem fire elementer han mener påvirker menneskers villighet til å adlyde en tilsynelatende autoritet i den grad at man tilsidesetter sine egne standarder til fordel for autoritetens, selv når denne lydigheten innebærer handlinger som skader andre mennesker. Han mener at sosiale normer som forpliktelse til det man har gitt seg ut på og tilstedeværelse av autoriteten har denne effekten. Buffere av fysisk eller psykisk art kan også øke lydigheten, i form av faktisk eller følt avstand til offeret. Det fjerde elementet er ideologisk rettferdiggjørelse, hvor målet helliger middelet i den grad at man kan handle vondt mot andre mennesker for oppnå dette målet. Søker man en forklaring med Sartre vil man kunne anslå at det er andre menneskers definisjoner av rett og galt som kan få et menneske til å bli overgriper. Følger man sine egne standarder vil man ikke kunne handle vondt mot andre, da man vil ha reflektert over hvordan den andre vil oppfatte situasjonen når man utarbeidet sine standarder. Honneth vil kanskje også forklare hvordan mennesker kan bli overgripere med menneskene i omgivelsene, at disse opptrer krenkende overfor hverandre og opprettholder et miljø med inhumane verdier.

Det kan med støtte i Milgram, Sartre og Honneth synes som det er det sosiale aspektet i menneskenes miljø som får dem til å begå overgrep mot hverandre.

1	Innledning	3
1.1	Begreper i forhold til temaet	6
1.2	Hvordan eksemplene har bruk for begrepene	9
1.3	Oppgavens gang.....	10
1.4	Metodikk.....	11
2	Amerikanske soldater i Irak.....	13
3	Ansvar og frihet	16
3.1	Overgriperens ansvar for sitt offer.....	17
4	Hannah Arendt.....	19
5	Sartre versus Honneth.....	20
5.1	Sartre og hans eksistensialisme.....	20
5.2	Honneth og hans anerkjennelsesbegrep.....	23
5.3	Sammenligning Sartre og Honneth.....	24
5.3.1	Sartre og Honneth som etiske teorier.....	26
5.3.2	Moralsk unntakstilstand.....	29
5.3.3	Om menneskene lærer av historiens overgrep.....	30
6	Menneskesyn og selvforståelse.....	31
6.1	Kollektivistisk menneskesyn og menneskets sosiale opphav	32
6.1.1	Deindividualisering.....	33
6.1.2	Polarisering av meninger, holdninger og adferd.....	35
6.1.3	Konformitet.....	36
6.1.4	Menneskets sosiale opphav.....	37
6.2	Individualistisk menneskesyn og selvtilstrekkelighet.....	39
6.3	Menneskesyn som forklaringer.....	40
7	Menneskers ulike handlinger i krigssituasjoner og i psykologisk forskning.....	42
7.1	Tyskland og andre verdenskrig.....	43
7.1.1	Mannen som var tro mot sin fører, Adolf Eichmann.....	44
7.1.2	Mannen som motarbeidet føreren, Anton Schmidt.....	46
7.1.3	Gutten som ikke ville støtte føreren, Bartholomeus Schink.....	46
7.2	Sammenligninger	48
7.2.1	Schink og Schmidt.....	48
7.2.2	Eichmann og de amerikanske soldatene	50
7.2.3	Overgriperne og de som tar andre valg.....	52
7.3	Stanley Milgrams lydighetseksperiment.....	54

7.3.1	Sosiale normer	56
7.3.2	Tilstedeværelse	58
7.3.3	Buffere	58
7.3.4	Ideologisk rettferdiggjørelse	59
8	Drøfting.....	60
8.1	Har menneskene lært noe av historien om jødeforfølgelsen?.....	60
8.2	Er det mulighet for at menneskene kan lære av overgrepene i historien?	62
8.3	Evner menneskene å se paralleller til hverdagen?	64
8.4	Overgripere er vanlige mennesker.....	65
8.4.1	Vanlige mennesker som overgripere forklart med Honneth.....	66
8.4.2	Vanlige mennesker som overgripere forklart med Sartre.....	67
8.4.3	Kan Honneth og Sartre brukes som plausible forklaringer på overgrep?68	
8.4.4	Milgrams forklaring på overgrep utført av vanlige mennesker	69
8.4.5	Om vanlige mennesker som overgripere	71
8.5	Hva er det i miljøet som får mennesket til å begå overgrep?	72
8.5.1	Forsøk på forklaring med Honneth.....	73
8.5.2	Forsøk på forklaring med Sartre	74
8.5.3	Forsøk på forklaring med Milgram.....	74
8.5.4	Forsøk på forklaring med blant andre Zimbardo	75
8.6	Ansvar og frihet	77
8.7	Menneskesyn og selvforståelse.....	77
8.7.1	Hvordan spiller menneskesyn inn i menneskers handlinger?.....	78
8.7.2	Hvilken påvirkning har menneskesyn på menneskets oppfatning av dets frihet og ansvar?.....	79
8.8	Hannah Arendt.....	80
8.8.1	Var Eichmann et vanlig menneske?.....	80
8.8.2	Var Eichmann en varm og omsorgsfull person?.....	81
8.8.3	Eller var han en hensynsløs sadist?.....	82
8.8.4	Eichmann som sadist endrer problematikken noe	83
8.8.5	Eichmann sett i lys av teoriene	84
8.8.6	Vetlesen troverdig, med støtte i Sartre.....	85
8.8.7	Forskjellen på overgriperen og den som handler annerledes.....	86
8.9	Avrunding	87
9	Litteraturliste.....	91

1 Innledning

”Everything, everything in war is barbaric... but the worst barbarity of war is that it forces men collectively to commit acts against which individually they would revolt with their whole being.”

Ellen Key (Heard, 2004).

Mennesker begår til stadighet overgrep mot andre mennesker. Overgrep forekommer mellom grupper av mennesker så vel som mellom enkeltindivider. Overgrep mellom grupper av mennesker kan oppstå grunnet gruppens eget initiativ, gjennom myndigheters lovgiving eller ved krigføring. Det er menneskers deltagelse i slike kollektive overgrep som er temaet for denne oppgaven. Jeg ønsker å se nærmere på hva det er som får menneskene til å handle som de gjør når de begår onde handlinger mot sine medmennesker. Er de som begår overgrep mot andre mennesker grunnleggende forskjellig fra såkalt normale mennesker, eller er det andre elementer, så som miljøet hvor de befinner seg som avgjør når mennesker handler inhumant? Jeg lurer også på om menneskene har lært noe av overgrepene som har blitt begått opp i gjennom historien. Disse tre spørsmålene vil gå igjen gjennom hele oppgaven, og vil bli drøftet og sett i forhold til aspektene ansvar, frihet, menneskesyn og selvforståelse, samt Sartres eksistensialisme og Honneths teori om anerkjennelse. Temaets relevans skal jeg forsøke å vise gjennom eksempler om mennesker som har levd i krigssituasjoner og resultater fra blant andre Milgrams og Zimbardos psykologiske forskningsarbeider.

En som har gjort en betydelig innsats i debatten rundt temaet mennesker og onde handlinger er Hannah Arendt, som også var en av dem som vekket min interesse for temaet. Mine betenkeligheter angående Arendts (2000) antagelser om ondskap og banalitet har fått støtte i en bidragsyter nærmere meg i tid og sted, Arne Johan Vetlesen. Aktualiteten av temaet ble klargjort med bilder av amerikanske soldater som mishandlet irakiske krigsfanger som var overlatt i deres varetekt.

Det kan være vanskelig å forstå at dagens sivilisert, humane og opplyste mennesker kan delta i store overgrep og folkemord som historien forteller oss om. Dette kan blant annet skyldes den dyptgående forståelsen av menneskers grunnleggende

rettigheter som de aller fleste innehar og som man dermed gjerne vil tro at ens medmennesker også bifaller. Men likevel forekommer overgrep til stadighet, også i stort omfang og av alvorlig grad som folkemordet i Kosovo på 1990-tallet. Man vil dermed kunne sette spørsmålstegn ved om menneskene lærer av feilgrep og tragedier i historien, eller om historien om overgrep kontinuerlig vil gjenta seg.

Selv om de amerikanske soldatenes overgrep mot krigsfanger i Irak i 2003 i omfang og grovhet ikke kan sammenlignes med Hitlers løsning av jødeproblemet, innehar overgrepene noen av de samme elementene som gjør det vanskelig for utenforstående å se at dette kan ha vært gjennomført av vanlige mennesker. Adferden og innholdet i overgrepene mangler gjenklang i de menneskelige egenskaper og humane verdier man vanligvis regner med at ens medmennesker har. Naturlig nok undrer man dermed på hva som gjør at overgrepene blir gjennomført. Ved første vurdering anser man det kanskje som mest beroligende og sannsynlig at overgriperne er annerledes enn folk flest, at dette må være umenneskelige monstre, og at begrunnelsen for overgrepene er personlig.

Undersøkelser om mennesker med og uten historie om overgrep viser imidlertid at overgriperne ikke skiller seg merkbart fra andre, noe som gjelder overgripere fra reelle situasjoner så vel som overgripere i forskning som Stanley Milgrams lydighetseksperiment. Dette var en rekke eksperimenter som gav seg ut for å skulle måle effekten av straff ved læring, men som egentlig undersøkte hvor villige vanlige mennesker er til å adlyde en autoritet, selv når det å adlyde innebærer gjennomføring av handlinger som krenker andre mennesker. Skremmende nok viste det seg at disse tilsynelatende normale menneskene var svært villige til å straffe andre med fysisk smerte så sant det stod en oppmuntrende autoritet ved deres side. Man vil dermed måtte fortsette søket etter hva som får mennesker til å begå overgrep på andre områder enn personlige karakteristikk, så som det sosiale miljøet eller den spesifikke situasjonen hvor man befinner seg.

Hva er det så i et menneskes miljø som får det til å bli en overgriper? Hva slags sosiale sammenhenger kan påvirke mennesker til å bli overgripere?

Anser man andre grupper med mennesker som mindre verdifulle, eller mindre menneskelig enn seg selv, grunnet for eksempel holdninger i samfunnet man lever?

Har man ingen andre muligheter dersom man befinner seg i omgivelser som gjennomfører overgrep? Velger man selv å begå overgrepene for å oppnå anerkjennelse i sitt miljø? Ser man ikke alvoret i den situasjonen man befinner seg, har man ikke perspektiv på en større sammenheng? Ligger vanskene i å se alvoret i situasjonen, at hva man gjør mot et individ er et like stort overgrep mot dette individet som overgrep mot befolkninger?

Hvilke typer situasjoner er det som får mennesker til å sette tilside sine sedvanlige standarder for hvordan de behandler medmennesker? Hva er det i disse situasjonene som gjør det mulig for normale mennesker med normal bakgrunn til å bli monstre i sin adferd overfor andre? Hva er som skiller disse situasjonene fra hverdagen i den grad at ens adferdsnormer oppheves, og man kan gå inn i det Bakke (2005) kaller en moralsk unntakstilstand som tillater adferd som ellers ville vært utenkelig?

I vestlige samfunn anses demokrati som et ideal, og det enkelte individs frihet som felles mål for samfunnet. Med denne friheten følger ansvar, et ansvar for å handle fritt, et ansvar for å bruke friheten til gode for andre så vel som seg selv med tanke på menneskers rettigheter og velbefinnende. Hvor plasserer overgriperen sin frihet og sitt ansvar? Og hvordan ser han på offerets frihet?

Overgrep som de som ble utført i Irak begrunner eventuell tvil om at menneskene har lært av historiens grusomheter. Rapportene fra Irak og kunnskapen om Holocaust viser klart hvordan overgrep forekommer. Det kan i tilfellene fra Irak virke som kunnskapen om Holocaust ikke har hatt gjennomslagskraft i den grad at det hindret nye overgrep mot mennesker. Påvirkningen fra disse og lignende beretninger vil antagelig påvirke enda svakere i dagliglivet. Overgrep av slik omfang kan virke for ekstreme til at man evner å trekke paralleller til hverdagen. Boikott og ødeleggelse av jødernes foretningsvirksomhet i førkrigs tidens Tyskland virker kanskje mer hjerterått enn ens egne fordommer mot å handle på den lokale Frukt og Tobakk med innehaver av utenlandsk opprinnelse. Dette til tross for at fortidens eksempel var pålagt fra staten, mens en egen handlemåte er selvstyrt. Den lille handling blir muligens usynlig i sammenligning med den store historie.

Historiens beretninger om Holocaust og velkjente forskningsarbeid så som Milgrams lydighetseksperiment viste at menneskenes vilje til å skade andre var et faktum. Samtidens rapporter om overgrep, som de som ble begått av amerikanske soldater i Irak gir kontinuerlig temaet aktualitet. Det kan virke som om menneskene fremdeles er villige til å utføre handlinger som skader andre mennesker.

I denne oppgaven ønsker jeg å se på hva det kan være i menneskers miljø som får noen til å begå overgrep mot sine medmennesker. Jeg ønsker også å undersøke om menneskene som begår overgrep er vanlige mennesker eller de monstrene man skulle tro, og å vurdere om menneskene synes å ha lært noe av overgrepene som har blitt begått mot mennesker i historien, så som Holocaust. Disse spørsmålene vil prege teksten gjennom de ulike delene av oppgaven, og være det jeg ønsker å se nærmere på i denne sammenhengen når det gjelder mennesker og deres overgrep mot sine medmennesker. For å kunne belyse temaet mennesker og overgrep tilstrekkelig til å kunne vurdere det fra flere sider kreves noe kjennskap til noen elementer som kan synes å være en del av de fleste menneskers liv og levesett.

1.1 Begreper i forhold til temaet

For å kunne forsøke å drøfte og kanskje kunne få belyst spørsmålene som dukker opp rundt temaet mennesker og deres overgrep mot medmennesker i noen grad, synes en del begreper relevante i forhold til temaet.

Ansvar og frihet

Frihet er i vesten i vår samtid et menneskelig ideal, mennesket er et fritt tenkende og handlende vesen. Frihet gir mennesket mulighet til å velge hva det ønsker å være, tenke og gjøre. Opplevd frihet vil kunne påvirke adferd, et menneske som mener at det eksisterer en frihet og en mulighet til alternative handlinger vil sannsynligvis handle annerledes enn et menneske som ikke øyner slike alternativer. Friheten krever at man tenker og handler ansvarlig, både med tanke på seg selv og sine omgivelser. Samtidig som ansvarsfull adferd i mange samfunn gir større mulighet for å oppnå og leve i frihet. Jeg vil se på spennet ansvar og frihet, hva som ligger i det, hva forventer man og hva forutsetter dette. Dette er begreper som nok krever en sosial sammenheng.

Menneskesyn

Menneskesyn kan deles i kollektivistisk menneskesyn hvor man ser på mennesket som del av et fellesskap med et sosialt opphav, og individualistisk menneskesyn hvor mennesket anses som selvtilstrekkelig. Disse typene menneskesyn kan sees som ytterpunkter i en menneskesynsdimensjon. De fleste mennesker har nok et menneskesyn som befinner seg et sted i mellom. Begge typer menneskesyn vektlegger både fellesskap og individ, men de vektlegger det noe forskjellig. Det som preger de to menneskesynene er henholdsvis fellesskapsfokus og individfokus,

Mennesker legger ulik vekt på ulike verdier. I følge Brown (2000) anser noen sin egen individuelle fremgang og komfort som det viktigste når de skal velge sine handlinger. Deres fokus er rettet mot sitt eget individ, hva vil gagne dem selv og deres egne. Man anser da ofte også andre som selvstendige selvtilstrekkelige individer. Andre ser det som langt viktigere at samfunnet eller gruppen de lever i drar fordel av hvordan de lever. Individet lever for fellesskapet, samtidig som individets verdi kan måles etter hvilken innsats det gjør for dette fellesskapet. Dette føles ikke som selvoppgivelse for en person med verdier grunnet i et ønske om å styrke fellesskapet, den individuelle veksten ligger i ens mulighet til å bidra for fellesskapets beste.

Kanskje kan dette forklare noe om hvorfor noen blir overgripere, mens andre velger andre løsninger til tross for at dette får negative konsekvenser for dem selv. Med dette i betraktning kan man undre om mennesket er grunnleggende sosialt eller om det fungerer best individualistisk.

Mulig er man, som Honneths (2003) tenkning om anerkjennelse kan tolkes, avhengige av andre i den grad at det påvirker ens handlinger. Mennesket er kanskje delvis styrt av et behov for anerkjennelse fra andre mennesker som bare sosialt fellesskap kan tilfredsstille. Man higer etter denne anerkjennelsen og handler kanskje slik man tror den kan oppnås, selv om dette skulle skje på bekostning av andre menneskers ve og vel. Med Honneth kan man vise hvordan mennesket kan influeres av andre mennesker i det miljøet hvor det befinner seg og hvordan dette kan påvirke ens handlinger på godt og vondt. Anerkjennelsesbegrepet gir en plausibel forklaring på hvordan mennesket som sosialt vesen kan la seg forme av sine behov for å være

en del av fellesskapet med sine medmennesker. Jeg mener at dette kanskje kan gi utslag i overgrep hvis man er del av et miljø som preges av mindre humane verdier og man søker eller mottar anerkjennelse innen dette miljøet. Honneths teori blir her brukt grunnet dens funderinger over menneskets sosiale bestanddeler i forhold til handlinger og hvordan teorien gjennom dette bidrar med etiske ideer.

Sartre (1993) mener derimot i sin variant av eksistensialismen at mennesket er kapabelt til å fatte beslutninger helt på egen hånd i tråd med egen overbevisning. Han mener menneskene er selvstendige individer som bør ha tillitt til sine indre standarder, det er når man blir et sosialt individ i den grad det går på bekostning av disse standardene at mennesket feiler. For at mennesket virkelig skal kunne være, å eksistere, må det gå i seg selv, ikke la seg styre av andre menneskers meninger og definisjoner av hvordan ting skal være. Det er gjennom å leve etter andres definisjoner at mennesket kommer på feilspor og begår handlinger som er vonde mot seg selv eller andre. Hadde de gått inn i seg selv og reflektert over hva som følte riktig ville de ikke kunne utføre gale handlinger. Problemer oppstår i følge Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, når mennesker lar andre styre handlingene deres i et sosialt fellesskap, og lar fellesskapet overstyre deres egne standarder. Jeg mener man dermed med støtte i Sartre (op.cit) kan anslå hvorfor mennesker kan begå onde handlinger med støtte i et sosialt fellesskap.

Menneskesyn og selvforståelse

Menneskesyn dreier seg om hvordan mennesker ser på seg selv og andre, og hvordan de ser seg selv i forhold til andre. Man kan se forholdet mellom menneskesyn og selvforståelse som en sirkelprosess, begge påvirker hverandre. Vil en person som anser alle mennesker som likeverdige seg selv handle annerledes i en ekstrem situasjon enn for eksempel en rasist? Vil en person som anser liv til å være hellig handle annerledes enn andre? Har menneskesynet, eller andre personlige ulikheter, noe å si når man havner i ekstreme situasjoner, eller blir ens handlinger avgjort av de sosiale reglene som oppstår der, til tross for at disse nye sosiale reglene kan stride mot de sosiale reglene man ellers lever etter?

Disse begrepene virker som et tilfredsstillende utgangspunkt for meg i denne sammenheng for å kunne se på hva det er som får mennesker til å begå overgrep mot

andre. Begrepene synes også relevante for de reelle eksemplene som blir presentert i oppgaven, både eksemplene som gjelder mennesker som har levd i krigssituasjoner og resultater fra forskning rundt temaet, så som Milgrams lydighetseksperiment (1977) og blant andre Zimbardos undersøkelser rundt det sosiale klimaet i grupper slik Brown (2000) redegjør for det.

1.2 Hvordan eksemplene har bruk for begrepene

Som eksempler om mennesker som har begått overgrep mot andre mennesker i denne oppgaven har jeg valgt å ta utgangspunkt i de amerikanske soldatene som tjenestegjorde som fangevoktere i Irak i 2003. Det var deres overgrep mot fangene som var overlatt i deres varetekt som igjen satte i gang tankestrømmen rundt temaet mennesker og overgrep. De amerikanske soldatene befant seg i en spesiell situasjon, de var sendt ut for å bekjempe en fiende de naturlig nok ikke kjente til fulle og de utkjempet denne kampen i et ukjent land og en fremmed kultur. Det er uvisst hvor mye informasjon de hadde mottatt både om fienden og landet de ble sendt til. Dette er en situasjon som antagelig medfører mye usikkerhet og en del følelser man ikke opplever i dagliglivet. Likevel er en del av det som ønskes belyst i oppgaven om man kan lære av feil som andre begår, om menneskene kan lære av overgrep i historien og dermed kan handle annerledes både i spesielle situasjoner som den de amerikanske soldatene befant seg i og i dagliglivet.

For å forsøke å forstå hva som kan ha gått galt både i situasjonen som de amerikanske soldatene begikk overgrep i, og i tilfelle med Adolf Eichmann som var ansatt for å ordne effektiv transport av jødene fra deres hjemsteder i det tredje riket til konsentrasjonsleirene vil jeg bruke Sartres (1993) teori om menneskets essens og Honneths (2003) begrep anerkjennelse. Disse begrepene vil også bli brukt for å belyse historiene om Anton Schmidt og Bartholomeus Schink som er en motvekt til eksemplene om overgripere som Eichmann og de amerikanske soldatene i Irak. Schmidt og Schink levde på samme tid som Eichmann, men valgte helt annerledes handlinger overfor sine medmennesker, selv om det gikk utover dem selv.

Jeg vil også forsøke å belyse eksemplene i forhold til begrepene menneskesyn og selvforståelse, og frihet og ansvar, da dette kanskje kan være begreper som beskriver

elementer som kan påvirke menneskers holdinger og handlinger overfor hverandre. Eksempelene om mennesker som har levd og handlet i en krigssituasjon vet man ikke så mye om annet enn at menneskene har begått overgrep eller funnet andre alternativer for sine handlinger. Jeg vil i oppgaven forsøke å se mulige årsaker til deres handlinger og om dette delvis kan være mulig å forklare med begrepene. Det vil være vanskelig å forstå deres handlinger fullt ut, vi befinner oss i en annen tid og situasjon, men ved å forsøke å finne mulige bakgrunner kan man kanskje se deres handlinger uten å bare fordømme. Stanley Milgrams lydighetseksperiment (1977) er tatt med for å klargjøre temaet med arbeidene til en forsker som har undersøkt problematikken utførlig. Også dette eksemplet kan sees gjennom Honneth og Sartre. Denne refleksjonen rundt begrepene, eksemplene og teoriene for å søke å se klarere hva det er som får mennesker til å begå overgrep mot hverandre vil prege oppgavens skapning og arbeidsform.

1.3 Oppgavens gang

Etter dette innledende kapitlet med gjennomgang av området og begreper som synes relevante for problematikken, samt en redegjørelse for gjennom hvilken metodikk jeg vil forsøke å belyse temaet, følger et kapittel om de amerikanske soldatene som mishandlet sine fanger i Irak i 2003, som viser aktualiteten av teamet overgrep mellom mennesker. Deretter kommer en kort presentasjon av en av tidenes viktigste bidragsytere i debatten rundt temaet, Hannah Arendt, etterfulgt av en fyldigere presentasjon og sammenligning av Jean-Paul Sartre og Axel Honneth. Utvalg av deres arbeider synes relevant for temaet jeg ønsker å belyse i denne teksten. Så følger et kapittel om ulike varianter av menneskesyn og redegjørelse av forskning rundt en del handlingstendenser som kan oppstå når mennesket opptrer sosialt i grupper gjennomført av blant andre Zimbardo, før et kapittel med eksempler på menneskers ulike valg i det virkelige liv og gjennomgang av Milgrams undersøkelser om menneskers lydighet i forhold til autoriteter. Drøftingen av de ulike teorier opp mot eksemplene fra virkeligheten og ulike bidrag fra forskningen vil foregå gjennom hele oppgaven etter som de blir presentert. Deretter kommer en større drøfting av det som er redegjort for tidligere i oppgaven og de tre hovedspørsmålene som søkes belyst i denne teksten. Hva er det i menneskenes miljø som kan får dem til å delta i overgrep mot sine medmennesker? Er mennesker som begår overgrep vanlige mennesker eller mer som

monstre? Og har menneskene lært av overgrep som er begått i historien? Til slutt kommer en avrunding av oppgaven.

1.4 Metodikk

Som arbeidsmetode i denne oppgaven vil jeg gjøre rede for, analysere og drøfte hva andre sier om det jeg søker svar på. Jeg vil bruke andres teorier og eksempler fra historie og forskning som jeg med min bakgrunn og kunnskap finner mulig relevant for å belyse problematikk og temaet. Arbeidet vil ta form av hermeneutisk inspirert metodikk, tolkning og refleksjon. Det forskningsmessige grunnlaget i oppgaven blir andres undersøkelser, slik som "Obedience to Authority" eksperimentene som Milgram (1977) gjennomførte på 1960- og 70-tallet.

Hermeneutisk metode legger i følge Sivertsen (1996) vekt på menneskenes kognitive bakgrunn når de arbeider. Den enkeltes erfaringsbakgrunn påvirker tenkemåte og hvordan man går frem når man arbeider, hvordan man reflekterer, observerer, forutsetter og formidler sin kunnskap. Ved å forsøke å tolke og få innsikt i historiens levninger som arkiv, protokoller og fakta- og fiksjonsbaserte tekster vil man med hermeneutisk metode prøve å få forståelse av fortiden så vel som nåtiden. I følge Alvesson og Skøldberg (1994) trenger man delene av et historisk bilde for å forstå helheten, samtidig trenger man helheten for å kunne forstå delene, og tolkning og refleksjon av materialet man sitter med vil være en sirkelprosess. I oppgaven vil arbeidet med å finne et mulig svar på spørsmålene i innledningen være en sirkulær bearbeiding av eksemplene fra virkeligheten i forhold til andres teorier og forskningsresultater jeg mener er relevante for problematikken i temaet menneskers overgrep mot sine medmennesker.

Fra mitt ståsted i Norge i dag, så vel som for andre mennesker i andre tider og andre steder, er det vanskelig å vite hva som egentlig fant sted i den situasjonen man har en historisk beskrivelse fra. Hva var det som hendte den gangen, og hva har bevisst eller ubevisst blitt til mens beskrivelsen har vandret fra person til person og på kryss av kulturer og tid? Hva er fortolkninger, hva er forglemmelser, hva er fantasi, hva er krydder og hva er sannheten når man ser på historiske beretninger? Historiene som de amerikanske soldatene i Irak fortalte hverandre i leiren etter mishandlingen av

krigsfangene i Abu Ghraib var antagelig preget av at medsoldatene aksepterte handlingene. Sannsynligvis er historiene de bruker som forklaringer overfor sine familier og venner etter at de kom hjem fra tjeneste som ble avbrutt fordi de ble tiltalt for krigsforbrytelser noe annerledes. Men hvordan kan de som står utenfor i tid og rom skille det ene fra det andre? Så hvordan og med hvilken sikkerhet kan man anvende historisk materiale som kilde i en debatt?

I følge H. G. Gadamer, slik Løvlie (2004) gjengir ham, kan ikke mennesket sette seg inn i historien slik den var. Grunnet sin og historiens natur må mennesket fortolke fortiden, og det må fortolke på det referansenivået det har. Mennesket er felt inn i språket og begrepene det bruker, noe som er i kontinuerlig forandring etter som tiden går. Ingen kan sette seg inn i en annens situasjon, særlig er forutsetningene for dette dårlig om denne situasjonen er annerledes enn ens egen i tid, kultur og omstendigheter. Mennesket har ikke kapasitet til dette, man har vel knapt nok kapasitet til å sette seg inn i sin egen opplevelse av ens egen situasjon. Man kan søke å forstå et annet menneske i annen tid, kultur og situasjon, og dennes historie blir da i følge Løvlie (op.cit) en bakgrunn man kan reflektere mot. I denne søken etter å forstå et annet menneske eller en situasjon i annen kultur og tid har man ikke så mange alternativer til å fortolke og reflektere over historisk materiale. Jeg mener det er viktig å ha med i betraktningen at dette kun er levninger av hva som foregikk i en annen tid og kultur, og det er kanskje som Edwardsen (2001) sier at de fleste levninger i tekstform selv har en kilde som kan ha feilfortolket eller på annen måte gjort forandringer i forhold til det opprinnelige. Like fullt, dette er det man har å arbeide ut i fra, og man må søke å gjøre det beste ut av disse forutsetningene.

Overgrep mellom mennesker er heldigvis et emne man som oftest får kjennskap til gjennom andres beretninger. Det er et emne man stadig vekk får viten om og som beklagelig nok ikke synes å miste sin relevans. Samtidens vanligste form for tilgang til slik kjennskap er mediene, som ustanselig avanserer i teknologisk form og hurtighet. Samtidig som den nye teknologien gir mulighet til å skape materiale som ikke stemmer med virkeligheten gir det også mulighet til å meddele verden beviser for overgrep og andre hendelser som man ikke har hatt kapasitet til tidligere. Et nylig tilfelle av dette er egenproduserte bilder av amerikanske soldater som mishandlet fangene de var tiltrodd å ha i varetekt.

2 Amerikanske soldater i Irak

I forbindelse med USAs krigføring mot Saddam Hussein i Irak i 2003 ble det avslørt at de amerikanske soldatene som fungerte som fangevoktere Abu Ghraib fengselet utsatte krigsfangene for omfattende mishandling, hvor de blant annet tvang fangene til å utføre nedverdiggende handlinger mens de selv filmet. Bildene av mishandlingen ble snart spredt over hele verden via nyhetsmedier, og noe av det som sjokkerte publikum var soldatene som smilende og leende utførte mishandlingen, uten synlige tegn på vegring i forhold til hva de holdt på med. I rettssakene som fulgte var et av elementene i skyldspørsmålet i følge Skau (2005) om soldatene fulgte ordre eller om de ikke selv forstod at det var galt å utføre mishandlingen.

Noe av det resten av verden lurte på var hva det var som fikk soldatene til å gjennomføre mishandlingen. Mishandlingen kunne vært pålagt av andre, slik at det øyensynlig ikke fantes noen vei utenom. Forklaringen kunne ligge i at konsekvensene for den enkelte soldaten ville vært for alvorlige og omfattende ved protest til at dette var et alternativ til å gjennomføre udådene. Reglement og normer i noen hærer er kanskje slik at man følger ordre selv om de strider mot både menneskerettighetene og det allmenne synet på hvordan man behandler andre mennesker. Ordrene blir overordnet ens eget syn på rett og galt. Det fantes ingen mulighet for å unngå å gjennomføre slike ordre, eller er det heller slik at man valgte å ikke se muligheten for protest. Det å kunne gjemme seg bak en ordre dempet kanskje noen av betenkelighetene soldatene eventuelt hadde. Enten i form av tillitt til deres overordnede eller ved en følelse av reduksjon av deres eget ansvar for handlingene. Noe som likevel ikke forklarer verken smilene på bildene eller noen av soldatenes uttalelser om at de fant deler av mishandlingen underholdende.

Den enkelte soldaten kunne ha, som Honneth (2003) anslår menneskene til tider har, et behov for anerkjennelse i blant sine medsoldater og overordnede, i en gruppe med slik miljø at handlinger som for andre vekker avsky er noe som uten problemer kan gjennomføres for å heve sin egen status. Overgrepene er ikke nødvendigvis noe denne soldaten ville gjort på egenhånd, men søken etter anerkjennelse i den aktuelle gruppen han befant seg i fikk ham til å delta i handlinger han ellers ikke ville ha vært

en del av. Miljøet i gruppen var kanskje så preget av inhumane holdinger at dette påvirket soldatenes holdinger overfor sine medmennesker. Oppnåelse av anerkjennelse fra denne gruppen krenket slik sett den enkelte soldatens standarder, og han blir kanskje selv et offer i det han blir overgriper. Behovet for anerkjennelse fra gruppen var muligens for den enkelte så grunnleggende at dersom alternative handlinger, som var mer i tråd med den enkelte soldatenes standarder for rett og galt, ville føre til tap av anerkjennelse ville man etter beste evne søke å unngå slike alternative handlinger. Det var individet selv som påla seg å utføre handlingene for å oppnå anerkjennelse eller fordi hans eller hennes menneskesyn ikke gikk på tvers med overgrepene.

Mishandlingen kan gjenspeile et menneskesyn hvor det Moghaddam (1998) kaller utgruppe mennesker ikke har samme verdi som inngruppe mennesker, det vil si at de menneskene man identifiserer som medlemmer av sin egen gruppe anses som annerledes og mer reelle enn mennesker som ikke er en del av det fellesskap hvor man mener man selv befinner seg. Man forholder seg annerledes til nye mennesker dersom om man vurderer dem til å tilhøre sin egen gruppe, sin inngruppe, enn om de skulle tilhøre dem som ikke er medlemmer i inngruppen. De fleste mennesker har flere inngrupper, som familiegruppe, skolegruppe, sosialgruppe eller etnisk gruppe. Ulike faktorer kan avgjøre hvilken gruppe som er den som virker sterkest i en bestemt situasjon, og om andre mennesker blir vurdert til å tilhøre ens egen gruppe kan variere over situasjoner og tider.

I den daglige omgangen på en skole kan elevmassen deles i for eksempel etniske grupperinger, men kommer det til for eksempel en konkurranse i idrett mot en skole fra et annet sosialt lag, eller en annen by, vil kanskje den etniske tilhørigheten få mindre betydning mens kampen pågår. Nå er det skolegruppen som er den man identifiserer seg mest med, den andre skolens elever er en utgruppe, selv om noen av dem kanskje tilhører ens egen etnisitet og man ellers ville ha identifisert seg mest med dem.

Denne fordeling av mennesker til ulike grupper i forhold til en selv kan også soldatene som tjenestegjorde som fangevoktere i Irak bevisst, eller like gjerne ubevisst ha gjort. Slik sett virket ikke mishandlingen feil fordi fangene ikke ble

vurdert som medmennesker, de var de andre. De samme soldatene ville ikke kunne gjennomført lignende mishandling mot mennesker de vurderte som likemenn, som medlemmer av sin egen gruppe. Fangene ble ikke ansett som en del av soldatenes gruppe i denne situasjonen, de var et annet folk som skulle bekjempes. Forklaringen er muligens at soldatene ikke anså fangene som likeverdige mennesker, de kunne i følge Moghaddam (1998) ikke gjort dette mot hvem som helst, særlig ikke mot mennesker de anså som likemenn.

Et klassisk eksempel på at man ikke vurderer andre mennesker som likeverdige kan være Aristoteles tanker om demokrati. Dette var i følge Vetlesen (2003) et edelt system hvor alle borgere skulle kunne ha noe å si om felles anliggende og automatisk ha en del rettigheter. Systemets mangel ligger i kravene som skulle fylles for at man kunne bli godkjent som borger av bystaten Aten, disse kravene var så ekskluderende at borgere med rettigheter ble en forholdsvis liten gruppe av befolkningen. Sett i lys av dagens vestlige oppfatning av demokrati kan Aristoteles sitt demokrati anses som en ufullstendig variant, hvor blant annet kvinner og slaver ikke hadde rettigheter eller var ansett som likeverdige mennesker. I demokrati legger man som oftest at alle skal ha likestilte rettigheter, dersom man ikke vurderer alle menneskene som medmennesker vil man kanskje heller ikke vedkjenne disses rettigheter på sammen linje som sine egne rettigheter og behandle dem annerledes enn man ville behandlet sine erkjente medmennesker.

Forklaringen for den enkelte soldat er nok ikke basert alene på en av de ovenfor nevnte forklaringene, bildet er nok mer sammensatt enn som så. I og med at de ikke synes å være noen tilstrekkelig psykologisk og personlighetsmessig forskjell på menneskene som har og ikke har vært med på overgrep mot andre mennesker i eksemplene fra forskning eller i de reelle tilfellene som er med i denne oppgaven, vil det neste området man søker en forklaring naturlig være det sosiale miljøet som de nevnte eventuelle forklaringene gjenspeiler. Antagelig er forklaringene heller ikke i miljøet de samme for de enkelte soldatene. Men hvordan de vektlegger sitt ansvar og sin frihet i overgrepssituasjonen kan kanskje ha noen fellestrekk både for overgripere i samme tid, sted og kultur og blant overgripere på tvers av disse dimensjonene.

3 Ansvar og frihet

Ansvar kan sies å være de moralske og etiske forpliktelser man har overfor sine medmennesker, så vel som seg selv. Man forplikter i følge Sartre (1993) å leve etter sine indre moralske standarder, dette er en forutsetning for å kunne eksistere, for virkelig å kunne være. Dette er i første instans forpliktelser man har overfor seg selv. Ved dypere refleksjoner over relasjoner til medmennesker vil disse forpliktelsene ha positive konsekvenser for miljøet rundt i tillegg. Moral er noe man kan finne i dypet av seg selv, tuftet på emosjoner og stemninger kan man finne hva etisk adekvat adferd i ulike situasjoner vil kunne være, og man vil samtidig kunne kjenne sin frihet ved å foreta de valg man selv finner passende, ikke bestemme sine handlinger etter andres definisjoner.

Honneth (2003) mener mennesket søker anerkjennelse hos sine medmennesker, og at dette kan styre dets handlinger i noen grad. Man kan kanskje da tolke dette til at å handle ansvarlig er å søke anerkjennelse hos medmennesker som handler på en måte man selv kan stå inne for. Man kan muligens ikke føle sin frihet som menneske dersom man legger bestemmelser for ens handlinger, samt hvem som definerer disse bestemmelsene til andre enn seg selv. Moralene man lever etter ligger i fellesskapet, og dersom man velger hvem man ønsker å motta anerkjennelse fra slik denne tolkningen åpner for, handler man både ansvarlig og fritt dersom man velger et fellesskap man føler samstemmer i verdier og holdinger med hva man selv verdsetter.

I vestlige samfunn i vår samtid råder individualistiske idealet at mennesket skal kunne ha frihet til tanke og handling. I dette ligger ikke at man kun skal handle etter tilfredsstillende av egne umiddelbare behov, men at tanker og handlinger ikke skal avgjøres fullt ut av andre enn individet selv. Man har muligheten til å velge hva man selv ønsker å tenke og eventuelt om man ønsker å handle i samsvar med dette eller om man ønsker å handle i overensstemmelse andre typer standarder, så som normene i ulike miljøer rundt en. Det er et gjensidig avhengig forhold mellom ansvar og frihet. Mennesket har frihet til å kunne ta ansvar, samtidig som det har ansvar for å bruke friheten riktig. Man velger selv om man vil følge et samfunns lover, man har frihet til å gjøre det eller handle på tvers av disse lovene.

Når man er ute og kjører bil velger man selv hvilken fart man ønsker å holde til tross for at samfunnet som stiller veien til rådighet ofte har regler for hvor fort man kan kjøre på denne veien uten å bli straffet for det om man skulle bli tatt i å kjøre fortere. Det er dessuten ofte en grunn til at fartsgrensen er som den er på den aktuelle veien. Veiens standard, området som veien ligger i demografisk og geografisk og hvilken fart man etter undersøkelser mener det er tilrådelig at mennesker av kapasitets- og konsekvensmessige grunner bør føre et kjøretøy, er faktorer som kan spille inn. Velger man etter å ha tatt dette i betraktning å holde fartsgrensen bruker man sin frihet ansvarlig. Dersom man likevel skulle velge å bryte fartsgrensen må man ta konsekvensene av denne handlingen. Det være seg at ingen kommer til skade og man ikke blir tatt, eller at man skader andre eller seg selv eller blir tatt og får straffer for dette fra samfunnet. At et samfunn gir sine medlemmer denne friheten krever at medlemmene handler ansvarlig og følger lovene. Ellers må samfunnet legge til rette for at man ikke har denne muligheten til å velge annerledes enn det samfunnet krever for å fungere til beste for alle. For at samfunn skal fungere må medlemmene handle ansvarlig, også overfor sine medmennesker. Noe av problematikken når det gjelder overgrep ligger kanskje i den eventuelle mangelen på ansvar overfor sine medmennesker, som i et overgrep blir offer.

3.1 Overgriperens ansvar for sitt offer

Slik Baumann (1997) gjengir og tolker Milgrams resultater er det en nær sammenheng mellom nærheten i forholdet offer og overgriper og ansvar. Kanskje særlig av opplevd ansvar, man vil føle større grad av ansvar for sine handlinger og det vil til tider få alvorligere konsekvenser dersom man har et mentalt eller fysisk nært forhold til sine offer. Den nyere tids nyvinninger har gjort det enklere for overgripere å utføre vonde handlinger, man er ikke lenger tvunget til nærhet med sine ofre. Det vil for de fleste være lettere å slippe en drepende bombe over et befolket område enn selv å gå inn i området å drepe mennesker med egne hender eller våpen som krever større grad av nærhet. Å møte sine ofre vil i mange tilfeller endre og muligens stoppe overgrepet, å sanse deres frykt og smerte i form av mimikk, lyder og bevegelser, og innse at det er virkelige mennesker man utfører

handlinger mot vil vanligvis påvirke den potensielle overgriperen. På lignende vis vil denne nærheten til hans offer øke følelsen av ansvar for handlingene han begår.

Jo flere ledd man får mellom seg og offeret jo enklere blir det i følge Baumann (1997) å utføre et overgrep. Dersom man hverken ser eller hører sitt offer, dersom man får grunner til å tro at det er til det gode, enten for offer eller allmennhet, dersom det står en tilsynelatende autoritet i form av makt eller kunnskap ved ens side vil det lette overgriperens oppgave og tilsynelatende hans ansvar. Avstanden til offeret kan også skapes ved å anse denne som annerledes, utenfor ens egen gruppe eller av lavere verdi, en mental avstand, ikke avstand bare i fysisk form. Å kunne definere dem man skal begå et overgrep mot med Moghaddams ord (1998) som en utgruppe. Ofrene er de andre. Det ville ikke være så lett å utføre overgrep mot sin egen omgangskrets som mot borgere av et annet land eller mennesker av en annen etnisitet eller rase. Det letter gjennomføringen å ha en psykologisk avstand mellom seg selv og offeret. På samme måte som man kan finne grunnlag for forklaringer på hvorfor noen er overgripere kan man finne rettferdiggjørende grunner for å gjennomføre overgrep mot andre mennesker. De er annerledes enn en selv og dermed ikke helt medmennesker.

Hvis man går til nazi-Tyskland under andre verdenskrig var styresmaktens mål å gjøre Tyskland jøderent, etter hvert i form av utryddelse. I dette lå at det ikke skulle være noen jøder igjen. Hitler var en dyktig markedsfører for sine interesser som gradvis formidlet sine rasistiske holdinger gjennom propaganda på ulike plan og gjennom ulike kanaler, slik at dette etter hvert ble anerkjente holdinger i samfunnet han forsøkte å få overbevisst. Det kan se ut som store deler av befolkningen etter en tid generelt sett sa seg enig i dette, men de fleste kjente noen som var jøde og ønsket unntak for disse. Når det kom til jøder man anså som mennesker og som man kjente og stod nær, virket politikken langt mer grusom. Den enkelte tysker, som var trygt plassert innenfor Hitlers godkjente kategorier, følte kanskje mer ansvar for hvordan det gikk med de jødene man kjente, enn de andre som man kun anså som jøder og hva det kunne innebære etter å ha blitt påvirket av Hitlers nøye utarbeidede holdingskampanjer. Hitler hadde selv 342 spesielle jøder, som han etter Arendts beretning (2000) hadde en slik nærhet til at han ordnet med unntak fra den endelige løsning for.

I følge Løvlie Schibbye (2002) mener Sartre ansvaret ligger i å gå i seg selv og reflektere over seg selv, sine relasjoner til medmennesker og deres opplevelse av ulike situasjoner og handlinger. Ved å gjøre dette handler man ansvarlig i følge sine indre standarder og stemninger. Gjennom å leve etter andres definisjoner av situasjoner, mennesker, holdninger og handlinger viser man mangel på ansvar, og svikter sine indre moralske standarder ved å sette disse etter andres menneskers definisjoner.

Honneth (2003) legger vekt på miljøets betydning for menneskers handlinger. Menneskene er en del av miljøet, og disse har ansvar for å handle på en måte som ikke krenker andre mennesker generelt, og mer spesielt i deres søken etter anerkjennelse. For å handle ansvarsfullt må man møte den andre på dennes premisser. Man bør ikke avvise mennesker før man har vurdert dem etter de forutsetningene de har for sine handlinger. Honneth kan tolkes som at mennesker delvis lar sine handlinger påvirkes av sitt behov for anerkjennelse. Mennesker kan dermed kanskje til tider føle at de ikke hadde så mange alternativer til handling dersom de skulle oppnå anerkjennelsen de trenger. Men dersom mennesket er fritt som det vestlige idealet tilsier, kan man kanskje sette som et annet ideal at mennesket velger å søke anerkjennelse fra grupperinger som fordrer til handlinger man kan stå for også på egenhånd.

4 Hannah Arendt

Hannah Arendt var en jødisk forfatter som levde første delen av sitt liv i Tyskland. I førkrigstiden ble hun i følge Arendt (2000) arrestert uten særlig annen begrunnelse enn at hun var jøde. Da hun ble satt fri startet flukten som til slutt førte henne til USA, hvor hun deretter hadde sin hovedbase som journalist samt arbeidet for en rekke jødiske organisasjoner. Arendt var i embets medfør til stede under rettsaken mot Adolf Eichmann i Jerusalem i 1961 og dette arbeidet resulterte i utgivelsen av boken "Eichmann i Jerusalem" to år senere. Boken er et vesentlig bidrag til et tema som preger denne oppgaven, menneskers frihet og ansvar for sine handlinger, og er også betydningsfull i debatten om det ondes karakter.

I boken presenterer hun Eichmann som en overraskende normal person, ved mer kritisk ettersyn kanskje for normal. Tar man Vetlesen (2003) og Milgram (1977) med i betraktning kan man undre om det er tilstrekkelig hold i antagelsene om ondskap grunnet banalitet. Kan det være at dette er en for enkel konklusjon, at det må være noe mer som ligger bak, andre personlige egenskaper eller elementer i menneskenes omgivelser? Vi befinner oss nå i en annen tid og kultur, og vi sitter med annen erfaring og kunnskap tilgjengelig enn hva Arendt hadde på begynnelsen av 1960-tallet og dette er tatt med i betraktningen når man vurderer hennes bidrag kritisk. Banalitet forstått som mangel på forståelse for sine ofre og fravær av tanker, begrunnelser og motiver for handlingene, kan nok til tider være en del av det som gjør ondskapen mulig, og Arendts antagelser (2000) om at ondskap ikke alltid er villet og begrunnet i personlig engasjement er et vesentlig bidrag til debatten rundt temaet. Men i et tilfelle som Eichmann kan banalitet forstått som kun tankeløshet kanskje virke noe utilfredsstillende og fremstillingen av ham som person kan synes noe mangelfull.

Arendt, Vetlesen og Milgram har betydning for temaet som drøftes i denne oppgaven, men også Sarte (1993) og Honneth (2003) har kommet med teorier om mennesker som kan være med å belyse området rundt ansvar og frihet i forhold til handlinger.

5 Sartre versus Honneth

Som teoretisk grunnlag i denne teksten har jeg valgt å ta med Sartre og Honneth. De vektlegger ved første øyekast forskjellige elementer når de ser på menneskers handlinger og hva disse kan være begrunnet i. Det kan blant annet synes som Sartre ser på mennesket som noe mer selvtilstrekkelig enn Honneth, som kanskje ser miljøet hvor mennesket ferdes som en sterkere påvirkningskraft enn hva Sartre gjør. Ved nærmere vurdering er nok kanskje ikke de to teoriene så forskjellige som de kunne synes i utgangspunktet.

5.1 Sartre og hans eksistensialisme

Sartre (1993) mener eksistensen kommer før essensen. Du er de handlinger og valg du gjør med utgangspunkt i din subjektivitet. Ingenting ved individet er gitt på forhånd annet enn eksistensen, man er ikke determinert av ytre faktorer. Hvem man

blir, avgjøres etter hvert som man vokser frem. Man er ikke født til å være det ene eller det andre, det er noe man blir etter hvert som man handler. Ved å la ytre faktorer styre hvem man er kan man kanskje tro at man kan la være å gjøre noe, man er jo allerede definert. Dette mener Sartre er feil, man er i prinsippet ikke noe før man har handlet deretter. Man er ikke omsorgsfull før man har handlet omsorgsfullt mot andre mennesker, ei heller er man en overgriper før man har begått et overgrep. Hvem man er skal ikke avgjøres av andres definisjoner, lar man dette skje vil man ikke kunne ha kontakt med sitt egentlige jeg, man vil da heller oppleve seg selv slik man antar at andre opplever en. Det er mer ideelt å være enn å fokusere på hva man er. Etter at mennesket fysisk har blitt til, har begynt å eksistere, kan det begynne å definere seg selv. Det er disse egendefinisjonene som skal skape essensen til den enkelte, ikke medmenneskenes definisjoner.

Sansingene er overordnet tankene, likeledes er forundringer og atmosfærer fra menneskets indre. Det er disse persepsjonene om ens væren som sier noe om hvordan en selv har det, og som er grunnlag for ekte og egentlige tanker og følelser overfor en selv og sin eksistens, i følge Løvlie Schibbyes gjengivelse (2002) av Sartre. Ved å la seg styre av sine egne autentiske definisjoner av seg selv kan man oppnå en eksistensiell frihet, en frihet fra andres definisjoner og regler. Man har realisert sin eksistens når man har frigjort seg fra disse ytre definisjonene av hvem man er og erstattet det med den man ønsker, forventer og velger å være. Og mennesket er ikke noe mer enn dette.

Mennesket er i utgangspunktet ingen ting, og etter hvert er man bare det man gjør seg til å være. Sartre (op.cit) fremholder en ateistisk variant av eksistensialismen og ser mennesket uten essens fra noen guddom, essensen er noe mennesket selv tilfører seg selv etter som det vokser frem. Gjennom prinsippet med å sette eksistensen forut før essensen setter man mennesket som ansvarlig for hva det er. Dette gjelder ikke bare som individ, men også overfor alle andre mennesker. Man setter seg selv som et ideal, slik man ønsker å være, og dermed sier man automatisk også noe om hvordan man mener alle mennesker bør være.

I ens eksistens ligger åpning for å overveie hvordan man selv er, hvordan andre mennesker opplever samme eller helt andre situasjoner, og hvordan ens forhold til

medmennesker er, selv om man i følge Sartre (1993) i eksistensialismen betrakter mennesket som isolert. Mennesket er fritt og har mulighet til å velge, enten det gjelder hva man selv ønsker å være, hvordan man ønsker å tolke verden rundt seg eller hvilken betydning man tillegger situasjoner og personer man møter. Denne muligheten til overveielse gjør at man kan evaluere og mentalt prøve ut ulike mulige roller, definisjoner og dermed handlingsalternativer. Det gir mennesket anledning til å velge fritt hva det etter refleksjoner ønsker å gjøre. Ved med dette å bruke sin frihet i relasjonen til sosiale konvensjoner og regler kan man virkelig være, virkelig eksistere.

Det er ikke nok å godta omgivelsene og livet slik det er, man må aktivt benytte muligheten til å velge for å kunne oppnå friheten. Det er ikke snakk om noen passiv form for frihet, den krever en bevissthet. Eksistensialismens frihet forutsetter aktivitet, den er ikke betingelsesløs. For å oppnå sin frihet må man benytte friheten. Man kan i følge Nygårds resymé (2000) om eksistensialismen velge hvordan man vil benytte seg av sine muligheter eller hvordan man vil tolke omverdenen. Mennesket kan velge å tolke omverdenen som et vennlig sted, men det kan ikke velge å ikke tolke. Man kan ikke la være å velge dersom man skal oppnå frihet. Ved ikke å velge benytter man ikke sin frihet, og kan dermed heller ikke oppnå frihet. For å kunne oppnå mulighet til frihet i handling er man avhengig av fantasi og anlegg for forestilling for å kunne se for seg og reflektere over mennesker, gjenstander og situasjoner. Man tenker da gjennom disse slik de er, og ikke minst deres potensialer, slik de kan bli.

Sartre (op.cit) anser mennesket som selvtilstrekkelig og dermed fritt. Mennesket er ikke avhengig av andre for å finne retningslinjer for hvordan det skal leve, det er først når mennesket klarer å handle uavhengig av andre mennesker at det kan definere seg selv som virkelig fritt. Ikke alle ser mennesket på denne måten, noen anser mennesket til å være et sosialt vesen som ønsker, og dermed prøver å fungere sammen med andre mennesker.

5.2 Honneth og hans anerkjennelsesbegrep

Mennesket er i følge Honneth (2003) et sosialt vesen som i noen grad kan sies å være avhengig av anerkjennelse fra andre mennesker for kunne danne en sikker identitet. Andres definisjoner hjelper en til å definere seg selv, man ser seg selv delvis som andre ser en, samtidig som andres anerkjennelse gjør at man i større grad kan definere seg selv og forme sin identitet. Man er også avhengig av anerkjennelse fra andre for frihet. I følge denne teoriretningen kan man ikke oppnå en fullstendig selvstendighet og frihet samtidig. Mennesket er fritt bare når det er anerkjent av medmennesker, det kan ikke være selvstendig uten andre. Det er dette som Hegel, som Honneth delvis bygger på, i følge Løvlie Schibbye (2002) kaller det formidable dilemma.

Honneth (op.cit) legger frem en teori som viser et menneske som har behov for anerkjennelse på tre områder som henger tett sammen. Forutsetningen for å bli fullstendig realisert og danne en sikker identitet er anerkjennelse på alle tre områdene, som hver er en del av individets utvikling. Det grunnleggende området er den private sfæren hvor man trenger anerkjennelse fra og i forhold til familie og venner. For å kunne godta og realisere seg selv, og danne en identitet må man føle at den nærmeste omgangskretsen verdsetter og aksepterer den man er og hva man gjør. Men man har også behov for anerkjennelse av familie og venner i samfunnet for å kunne danne seg en sikker identitet. Dette gjelder ikke bare i den private sfæren, det er i alle sfærene ønske om en gjensidighet. For å bli anerkjent i et samfunn må man følge de lover og regler som gjelder der, og ved å følge disse kan man oppnå anerkjennelse på det andre området, den rettslige sfæren. Gjensidigheten ligger her i at de andre medlemmene i samfunnet også anerkjenner loven, og at samfunnet er anerkjent i andre samfunn. Den siste sfæren er hvor man søker anerkjennelse i forhold til samhold av politisk, kulturell eller arbeidsrelatert art. Man søker her anerkjennelse i de aktuelle politiske, kulturelle eller arbeidsmessige forhold man befinner seg, men samtidig søker man generelt sett anerkjennelse fordi man befinner seg i de aktuelle forhold. Klarer man å oppnå anerkjennelse på disse tre områdene har man tilfredstilt betingelsene for selvtilit, selvaktelse og selvverdsettelse, som er trinn i selvrealisering.

Man kan se denne prosessen som en sirkel bestående av samfunn og individ. Individet trenger samfunnet for anerkjennelse, for å kunne realisere seg selv. Mennesket er et sosialt vesen og ville ikke kunne ha mulighet til dette uten andre mennesker i en struktur rundt seg. Samfunnet består på grunn av disse behovene, det er dette som binder samfunnet sammen. Uten disse behovene ville mennesket hatt mindre grunn til å forholde seg til hverandre på en sivilisert måte. Kravene skapes av interaksjonen mellom individene og samfunnet.

Noen mennesker knytter seg til ekstreme grupperinger så som fundamentalistiske religiøse grupper, grupper med ekstreme holdninger og handlinger eller kriminelle gjenger hvor de finner sympati og støtte. Kanskje kan Honneths (2003) behov for anerkjennelse forklare hvorfor mennesker søker slike grupperinger. Honneth vektlegger miljøets påvirkning på individet i sin teori. En nødvendighet for at grupperingene skal kunne bestå er at medlemmene er lojale overfor grupperingens normer. Den ytterste konsekvens av dette er at de blir lojale overfor grupperingens standarder fremfor samfunnets i og med at det er her de finner den anerkjennelse de har behov for. Opplevelse av anerkjennelse i sosiale sammenhenger er i følge teorien en forutsetning for utviklingen av en identitet og selvopfatning. Kanskje får mennesker som knytter seg til disse ekstreme grupperingene en sterkere identitetsdannelse innad i gruppen enn i samfunnet ellers, dermed kan forpliktelsene overfor gruppens normer og godtatte adferdstendenser være sterkere enn forpliktelsene overfor resten av deres sosiale miljø.

Teoriene om mennesket som man kan finne hos det jeg trekker frem av Sartre (1993) og Honneth (op.cit) representerer noe forskjellig menneskesyn. Sartre vektlegger det individuelle selvtilstrekkelige mennesket, mens Honneth taler for at mennesket er grunnleggende sosialt. Dette vil i noen grad påvirke hva man med begrunnelse i den ene eller den andre teorien vil anslå at spiller inn når mennesket handler, det være seg prososiale handlinger eller overgrep.

5.3 Sammenligning Sartre og Honneth

Hva vil man om vurderer disse teoriene anslå at det er i et menneskes miljø som får det til å begå overgrep mot andre mennesker?

Sartre mener i følge Løvlie Schibbyes (2002) at man skal gå i seg selv og finne ut hva man mener er en selv i ulike situasjoner så vel som i ulike sosiale miljø. Dersom man gjør dette får man mentalt prøvd ut ulike roller, definisjoner og handlingsalternativer som er mulige i den aktuelle situasjonen eller miljøet man befinner seg i. Slik vil man dermed sannsynligvis handle etisk korrekt i forhold til seg selv og sine omgivelser, og overgrep vil ikke finne sted. Det er andres definisjoner av en selv som hos Sartre kan tolkes som det elementet i et menneskes miljø som kan gjøre det til en overgriper. Å la andres meninger og tolkninger av en selv styre ens tankesett og væremåte uten selv å reflektere over hva som er riktig eller galt av normer og skikker kan produsere handlinger som ikke ville oppstått ved egne refleksjoner. Dette gjelder både seg selv i ulike situasjoner og i forhold til andre mennesker Sosiale sammenhenger og situasjoner hvor man ikke får reflektert over hva man egentlig mener og er vil kunne skape rom for overgrep som man ikke ville gjennomført på egen hånd. Denne selvavgrensningen og refleksjonen over blant annet relasjoner til ens medmennesker er noe av det Løvlie Schibbye (op.cit) vektlegger når hun gjengir Sartre.

Dette kan være plausible forklaringer på overgrepshistoriene som er nevnt i denne oppgaven. Det er mulig at resultatene i Milgrams lydighetseksperiment (1977) hadde blitt annerledes dersom deltagerne på forhånd hadde blitt bedt om å reflektere grundig over hva de egentlig mente om ulike aspekter ved eksperimentet, som hva de mente om fysisk avstraffelse ved læring og å utsette andre mennesker for smerte. Likeledes er det ikke sikkert at fangevokterne i Abu Ghraib hadde handlet likedan dersom de først hadde tenkt seg inn i fangenes situasjon eller bevisst avgrenset seg selv til å være et individ som ikke begår slike handlinger.

Hos Honneth (2003) kan det være lett å tolke behovet for anerkjennelse i et sosialt miljø eller en spesifikk situasjon som noe som kan drive et menneske til å begå overgrep som han ikke ville gjennomført i et miljø hvor det å bli anerkjent ikke var av samme viktighet for personen. I eksempelet med Milgrams eksperimenter (1977) var det antagelig viktig for deltagerne å få anerkjennelse fra den faglige autoriteten som eksperimentets leder representerte. Resultatene ville antagelig ha blitt ganske annerledes dersom den som ba dem gjøre det var et lite barn eller en person de

vurderte til å ha lavere status enn seg selv, altså en som de ikke hadde samme behov for anerkjennelse fra. I noen situasjoner og sosiale sammenhenger kan det virke som oppnåelse av anerkjennelse krever overgrep mot andre mennesker. Dersom personene man søker anerkjennelse hos oppfattes som signifikante for ens fysiske, psykiske og sosiale eksistens, kan dette kanskje være noe som får vanligvis normale mennesker til å begå overgrep. Fangevokterjobben som de amerikanske soldatene i Irak ble tildelt var kanskje en situasjon hvor det virket som anerkjennelse best kunne oppnås ved å gjennomføre mishandling som de ikke kunne gjort mot en nabo eller kollega i hverdagen, da dette heller ville medføre tap av anerkjennelse i hverdagsmiljøet.

Mens Sartres teori (1993) må kunne sies å være en beskrivelse av hvordan mennesket bør og ikke bør være, og hvordan det kan eksistere, er nok Honneths teori (2003) mer en forklaring på hvorfor mennesket er som det er, selv om hans anerkjennelsesteori kan leses som etisk teori.

5.3.1 Sartre og Honneth som etiske teorier

I Løvlie Schibbyes gjengivelse (2002) av Sartre beskrives ansvar som etisk forpliktelse, jeg må anerkjenne deg de rettigheter jeg selv vil ha. Jeg kan ikke sette meg selv i en posisjon hvor jeg tillegger meg selv andre rettigheter enn andre mennesker. Vil jeg ha rettigheter i forhold til andre mennesker, må jeg anerkjenne alle mennesker de samme rettighetene. Dette er noe som også Honneth (2003) vektlegger i sin tenkning om anerkjennelse. Dersom jeg som deltager i Milgrams lydighetseksperiment anså det som riktig adferd å tildele objektene elektriske støt, måtte jeg samtidig tillate andre å tildele meg samme type støt. Ved å sette seg inn i den andres situasjon via en selv, og reflektere over hvordan situasjonen ser ut fra dennes side vil kanskje situasjonene man opplever få andre utfall. Slik sett vil man ved å leve etter Sartres prinsipper opptre etisk ansvarlig. Sartre (1993) mener mennesket står fritt til å velge hva det vil definere seg selv som. Han mener muligheten til valg og til frihet forplikter etisk, for i det man velger, velger man ikke bare for seg selv, men for hele menneskeheten. Slik man selv velger å leve mener man automatisk at alle mennesker burde leve.

Men også Honneths teori om anerkjennelse kan sees som en etisk teori. Samfunn består av anerkjennelsesrelasjoner, og med dette er det muligheter for krenkelse mellom mennesker til stede. De som står i posisjon til å anerkjenne må ikke krenke andre mennesker i form av nedverdiggelse eller uhyrlige krav for å oppnå anerkjennelse. De som står i denne posisjonen må anerkjenne andre de rettigheter og den aktelse de selv ønsker å ha, slik opptrer de etisk forsvarlig. Den som søker anerkjennelse ønsker heller ikke å bli krenket, og teorien kan kanskje tolkes slik at man ikke bør plassere seg i en stilling der dette kan forekomme. Man bør søke anerkjennelse der man kan motta genuin gjensidig anerkjennelse, der hvor ens søken etter anerkjennelse ikke blir misbrukt og anvendt for å oppnå goder for andre på ens bekostning.

Men ikke alle mennesker befinner seg i en posisjon hvor de kan velge hvor de vil søke anerkjennelse. I forholdet mellom barn og voksen vil det alltid være en asymmetri i forhold til både ansvar og anerkjennelse. Et barn vil ikke på samme måte som en voksen selvstendig person kunne velge hvem det ønsker å motta anerkjennelse fra. De vil ikke ha mulighet i fysisk forstand til å kunne lete seg frem til de menneskene som det er gunstigst å bli anerkjent av, de vil heller ikke mentalt eller intellektuelt ha kapasitet til å kunne se hvem det bør søke anerkjennelse hos.

Hos små barn vil det nærmest automatisk være foreldrene man søker sin primære anerkjennelse hos. Dette setter den voksne i en overlegen posisjon, den voksne står overfor et nærmest maktesløst individ og har mulighet til både å gi anerkjennelse og å krenke den andre personen. Den voksne parten kan bestemme grenser for handlinger, og bør i tillegg ha avgrenset seg selv før han går inn i dette forholdet. Dersom barnet blir den ansvarlige og ledende parten i forholdet er dette en form for krenkelse overfor barnet. Barnet har sannsynligvis ikke kapasitet til eller bør utsettes for et slikt ansvar som det som barn antagelig ikke er modent for. Det asymmetriske forholdet forplikter, for å opptre som et etisk forsvarlig individ må den voksne skjenke barnet den anerkjennelsen det ønsker og har behov for. Den voksne mennesket bør også møte barnet på dets nivå og premisser og forsøke å gi det anerkjennelse for det som barnet opplever, og deretter sette grenser.

Forpliktelsene man har når man blir satt i den posisjon at andre mennesker søker anerkjennelse hos en gjelder ikke bare overfor barn, en del andre mennesker er også sårbare i søken etter anerkjennelse. Mennesker med ulike problemer kan være i en utsatt posisjon når de finner sine signifikante andre. Man har dermed uansett en etisk forpliktelse til å opptre ydmykt overfor andre mennesker som søker ens anerkjennelse.

Det vil være vanskelig og lite ydmykt overfor andre kulturer, for en person fra et miljø i en del av verden å skulle utforme en etisk teori som er universal. Hva som er regnet som etisk forsvarlige tanker og handlinger varierer fra kultur til kultur, uten at man kan si noe mer enn at noe er etisk eller ikke ut fra det ståstedet. Det kan virke som Honneth (2003) har tatt dette med i betraktning når han utarbeidet det etiske aspektet av sin anerkjennelsestenkning. Han anser krenkelsen av noen som søker anerkjennelse hos et annet menneske som uetisk. Som når man umiddelbart fordømmer en annens handlinger uten først å ha vurdert den andres premisser og utgangspunkt for handlingene. Hvorfor, hvordan og hva man søker anerkjennelse for vil variere fra person til person og fra kultur til kultur. Det de aller fleste mennesker har felles er at de søker anerkjennelse for noe hos noen. Med denne søken etter anerkjennelse oppstår også muligheten for krenkelse for den enkelte. Krenkelsen kan oppstå i forhold til søken etter anerkjennelse i hver av de tre sfærene hvor man har behov for anerkjennelse, den private, den rettslige og den politiske, kulturelle og arbeidsrelaterte sfæren. Denne muligheten for krenkelse i de tre sfærene er det Honneth mener er et nærmeste man kommer noe alle mennesker har felles.

I de etiske bidragene som Sartre (1993) og Honneth (op.cit) her kommer med ligger retningslinjer for hvordan man kan og bør handle som menneske, så vel som hvordan man bør opptre som medmenneske. De fleste mennesker har slike retningslinjer som påvirker livet de velger å leve, men noen ganger mister retningslinjene sin posisjon og relevans. I noen situasjoner fungerer ikke lenger de samme retningslinjene man ellers lever etter, og tanker og adferd synes å få et mer tilfeldig preg uten den samme refleksjon rundt eventuelle konsekvenser.

5.3.2 Moralsk unntakstilstand

Noen situasjoner som mennesker opplever kan virker helt ekstreme og utenom det som er normalt for den enkelte. Man opplever at rammer og regler som vanligvis holder verden på plass ikke lenger er der, enten fysisk eller mentalt. I krigssituasjoner vil de fleste oppleve at noen normer man i fredstid tar for gitt forsvinner, man kan ikke lenger stole på myndigheter for hjelp, mennesker som ellers stiller opp har nok med sitt eget og man kan ikke regne med at ens rettigheter blir respektert. Disse forholdene kan være reelle eller bare fryktet. Slike situasjoner kan skape en følelse av at verden ikke kommer til å vende tilbake til hverdagen der de vante reglene gjelder. Man begynner dermed også selv å opptre som om verden ikke er den samme. Handlinger som man ellers ikke kunne drømme om faller mer naturlig, man forholder seg ikke til de gamle regler og rammer som man gjorde før. Man lever i en unntakstilstand som krigen bringer med seg i fysisk forstand. Men i følge Bakke (2005) kan det da også mentalt og moralsk oppstå en unntakstilstand. Det som tidligere ville blitt oppfattet som lovbrudd blir nå en del av det man kan gjøre for å klare seg best mulig selv. Det er noe lignende Dora Lessing, slik Heard (2004) gjengir henne kaller det usynlige fengsel. Hun beskriver det usynlige fengsel som en slags atmosfære som preget hverdagen under andre verdenskrig. En atmosfære som fikk mennesker til å handle ganske annerledes enn de gjorde før og etter krigen. Handlinger og holdninger de selv i ettertid ikke kunne skjønne hvordan de kunne hatt var noe som automatisk oppstod.

Når det gjelder de amerikanske soldatene i Irak var de i en situasjon langt borte fra hjemlandet og de dagligdagse tingene som vanligvis former livet og hverdagen. Bekymringen for at de kanskje ikke kom til å få muligheten til å komme hjem og leve dette hverdagslivet igjen, å være på stadig vakt mot en fiende hvis metoder en ikke kjenner til, samt oppholde seg i det vakuumet en lukket hæravdeling på fremmed territorium kan være, kan ha påvirket deres moraldefinering betraktelig. Dette er ikke hverdagen og man vet ikke om hverdagen vil gjenoppstå. Man vet heller ikke selv om man lever ut dagen. Mentalt kan dette antagelig sette ting i ganske andre perspektiv enn man vanligvis opererer med. Man oppfatter tilværelsen som en unntakstilstand og man vet ikke om ting vil vende tilbake til det normale. Dermed handler man heller ikke som man ville gjort i det normale. Perspektivet på

hva som er rett og galt i forhold til blant annet andre mennesker kan miste sin sedvanlige plassering, og forskyvning av dette perspektivet er kanskje noe av det som kan være med å forklare hvorfor man krysser grensene for hvordan man handler mot andre mennesker.

5.3.3 Om menneskene lærer av historiens overgrep

Lar teoriene til Sartre og Honneth det være en mulighet til stede for at menneskene kan lære av feilgrep eller overgrep i historien?

En tolkning av Sartre kan være at feilene i som er begått i historien er begått fordi menneskene har vært mer opptatt av hvem og hva de er enn av å være seg selv. Dermed skulle det kunne være åpning for at overgrepene kan unngås i fremtiden, hvis menneskene begynner å gå i seg selv før de handler. Løsningene ligger på individnivå. Det vil ikke nødvendigvis være noen hjelp i å forsøke å belære hele befolkninger om feil som er begått og som bør unngås i fremtiden, dersom man ikke får formidlet at svaret ligger i den enkelte. At man ikke kan finne det riktige svaret for seg selv ved å se hva personen ved siden av gjør, det kan man i følge Løvlie Schibbye (2002) bare finne i følelser og stemninger i sitt eget indre.

Går man til Honneth (2003) ligger løsningene i fellesskapet, at dette makter å sette standarder som ikke krenker andre menneskers rettigheter, slik at historiens overgrep blir lite anerkjent eller fordømt. En tolkning av Honneth er at dersom miljøet legger slik vekt på humane verdier vil mennesket søke å etterleve dette, og man ser at mennesket kan lære av forfedrenes feilgrep. Dersom ledelsen i den amerikanske hæren hadde satt menneskers grunnleggende rettigheter som standard i deres krigføring, samt dratt frem overgrepshistorier som både den amerikanske og andre hærer stod bak som skrekkeksempler på adferd i krigføring, ville kanskje barrieren for å begå overgrep for fangevokterne i Abu Ghraib vært av en annen og avgjørende karakter. Soldatene ville da, om Honneth har rett, hatt store problemer med å gjennomføre mishandlingen fordi dette ville kunne føre til tap av en anerkjennelse de trengte som mennesker fra vesentlige personer i deres arbeidsmiljø.

Slik jeg her velger å bruke Sartres eksistensialisme og Honneths anerkjennelse er det åpning for at menneskene kan lære av overgrep som har blitt begått i historien. Likeledes kan hvordan menneskene anser andre mennesker bli påvirket av hendelser i historien.

6 Menneskesyn og selvforståelse

Mennesker ser ulikt på mennesket og dets muligheter, begrensninger, forpliktelser, ansvar, frihet og verdier. Hvordan man anser og forstår seg selv vil ha sammenheng med ens menneskesyn, samtidig som selvforståelsen kan prege måten man ser andre mennesker på. Menneskesynet påvirkes av faktorer som familie, omgangskrets, samfunn, medier et cetera. Noen mennesker anser mennesket som fritt, ansvarsbevisst og selvstendig, mens andre ikke ser mulighet for menneskets tanker og handlinger på den måten. Dette vil naturlig nok kunne påvirke hvordan man oppfatter seg selv og sine muligheter for tanke og handling. Ser man mennesket som styrt av ytre faktorer, i strid med det som Sartre (1993) skisserer som et menneskelig ideal, vil dette kanskje begrense ens eget handlingsmønster da en ikke ser alternativer til hva andre gjør.

Mennesker har ikke ensartete handlinger i situasjoner som oppstår, og menneskesyn kan kanskje være med å forklare hvorfor mennesker ikke handler likt. I noen tilfeller anslår mennesker som ikke er en del av en situasjon eller et miljø der en spesifikk handling finner sted at de ville handlet ganske annerledes enn menneskene som befinner seg i situasjonen. Muligens fordi de har et annerledes menneskesyn enn det som regjerer i det sosiale miljøet hvor handlingen finner sted. Og kanskje er dette menneskesynet som råder i den aktuelle situasjonen mye av grunnen til at menneskene der handler som de gjør, selv om de ikke ville ha handlet på samme måte ellers.

Dette kan ha vært noe av grunnen til at de amerikanske soldatene handlet som de gjorde, til tross for at deres handlinger krenket andre mennesker. Det rådende menneskesynet i deres hæravdeling var kanskje at fangene ikke var mennesker av samme klasse eller nivå som dem selv, dermed kunne de også behandles annerledes enn de behandlet hverandre. Men å bli styrt av det rådende menneskesynet i den

aktuelle situasjonen man befinner seg fører ikke nødvendigvis til at man begår overgrep. Går man til Goebbs (1985) beretning om Bartholomeus Schink, som jeg vil komme nærmere tilbake til senere, kan det menneskesynet som han og hans venner lot bli det rådende i deres gruppe ha ført til at de som ble medlemmer av gruppen fikk en mer positiv holdning til andre mennesker enn det de ville ha hatt i en annen situasjon og et annet miljø. Menneskesynet som regjerte kan også være begrunnelsen til engasjementet som ble til, og som gjorde de unge menneskene rede til å jobbe for å hjelpe andre mennesker i den grad at det fikk konsekvenser for deres egen livsførsel og satte deres egen eksistens i fare.

Hvordan man anser andre mennesker vil i noen grad være individuelt, menneskesynet preges av personlige erfaringer i tillegg til kulturen og tiden som preger ens daglige miljø. Det miljøet man befinner seg i til daglig vil for de aller fleste legge en slags ytre ramme for ens menneskesyn, og tradisjonelt har ulike steder i verden generelt sett vært dominert av menneskesyn som vektlegger individ og fellesskap noe forskjellig.

6.1 Kollektivistisk menneskesyn og menneskets sosiale opphav

Dette er et menneskesyn hvor individet ser seg selv om en del av et fellesskap og vurderer handlinger med tanke på dette fellesskapets beste. Fellesskapet kan være ens familie, arbeidsmiljø, sosiale gruppe, nasjonalitet, etnisk eller religiøs tilhørighet. De aller fleste vil definere seg som en del av et eller flere slike fellesskap, ens menneskesyn kan avgjøre hvordan man forholder seg til dette fellesskapet. I mange tilfeller er ens menneskesyn influert av noen av de fellesskap man definerer seg som en del av. Moghaddam (1998) mener at dersom man har et kollektivistisk menneskesyn anser man seg selv som en del av en større helhet, der helheten er av stor betydning. Det man finner sin verdi og anerkjennelse gjennom er innsatsen for fellesskapet. Det man gjør for fellesskapet er av større viktighet enn det man gjør for seg selv, det er mer verdsatt i et kollektivistisk samfunn enn vestens moderne selvrealisering. Men samtidig er det man gjør for fellesskapet noe man gjør for seg selv. I det man styrker fellesskapet, styrker man sitt eget miljø og sitt eget livsgrunnlag. Samtidig styrker man sin egen posisjon og mulighet for anerkjennelse

fra miljøet ved denne innsatsen. Dersom man søker anerkjennelse i Honneths (2003) ånd ville dette i et miljø med kollektivistisk menneskesyn være lettest å oppnå med innsats for fellesskapet.

Men et fokus på fellesskapet og innsats rettet mot dette vil det muligens i større grad enn i individualistiske samfunn kunne oppstå effekter av gruppeprosesser som kan senke handlingsrommet til individet ytterligere i kollektivistiske samfunn. Det er ikke nødvendigvis slik at individet selv finner dette ubehagelig, og det trenger heller ikke å være noe negativt, men det kan kanskje påvirke individets og gruppens syn på individets frihet og ansvar i forhold til egne handlinger.

Deindividualisering, polarisering av meninger, holdinger og adferd og konformitet er i følge Brown (2000) slike effekter av gruppeprosesser. Disse effektene er tatt med i teksten for å vise hvilke konsekvenser et menneskesyn og prosesser i sosiale felleskap kan få for menneskers holdninger og handlinger.

6.1.1 Deindividualisering

Med et kollektivistisk menneskesyn vil former for deindividualisering kunne forekomme, individets betydning i seg selv og dets posisjon i fellesskapet blir underordnet dets mål og normer. Dette kan i følge Moghaddam (1998) også oppstå i individualistiske miljøer, og blir gjerne synlig når grupper handler sammen som i sosiale opprør. Overgangen er da antagelig mer markant for den enkelte når ens identitet som selvstendig individ svekkes i deindividualiseringen, mens i kollektivistiske samfunn er prosessen kanskje svakere, men mer konstant til stede. Deindividualisering vil kunne påvirke det enkelte individet i gruppen når det gjelder muligheter, frihet, ansvar og selvbevissthet. Fellesskapets beste kan fungere som en buffer som tilsynelatende avlaster individets ansvar for ulike typer handlinger, som overgrep. Overgrep kan her begrunnes med innsats for fellesskapet, samt at følelsen av samhold i gruppen kan påvirke ens syn på mennesker utenfor gruppen i negativ retning. Utenforstående kan enklere ofres for fellesskapet. Om man ser på handlingene til de amerikanske soldatene som fungerte som fangevoktere i Irak i 2003 kan kanskje det at de var en del av en gruppe ha svekket både deres følelse av

frihet i forhold til å handle annerledes enn de andre soldatene og deres følelse av ansvar for handlingene de utførte.

Zimbardo gjennomførte på slutten av 1960-tallet en del eksperimenter på adferd i grupper. Disse eksperimentene gikk under å være læringseksperimenter og var i følge Brown (2000) i design like Milgrams eksperimenter. Her var deltagerne satt i grupper på tre når de skulle delegere elektriske støt til objektet som tilsynelatende skulle lære. Deltagerne i noen av gruppene fikk store navneskilt som de skulle bruke under eksperimentene, mens de andre gruppene fikk kapper og hetter som skjulte deres identitet fullstendig. Gruppene hvor deltagerne fikk skjule sin identitet gikk mye lenger i å tildele smertefulle støt til objektene enn gruppene hvor deltagerens identitet var tydelig. Zimbardo mente dette skyldtes deindividualisering grunnet anonymitet og svekkelse av ansvar for egne handlinger som forekommer i grupper.

Senere studier har vist at resultatet av deindividualisering ikke nødvendigvis trenger å være negativt, noen ganger er overgrepene som deltagerne gjør mindre alvorlige ved deindividualisering. Resultatene tyder på at mye avhenger av hvordan miljøet i gruppene er før deindividualiseringen finner sted. Har gruppen et godt og empatisk miljø før deindividualiseringen finner sted vil kanskje dette føre til at individene opptrer mer humant enn de ville gjort på egenhånd. I noen eksperimenter ble noen av gruppene som ble deindividualisert iført kapper og hetter som lignet Ku Klux Klan uniformer, som i Zimbardos eksperimenter, og gjort oppmerksom på denne likheten med en inhuman referanse. Andre grupper ble iført sykepleieruniformer for å bli mer like. Den første typen grupper valgte å gi sterkere elektriske støt enn grupper som ikke var deindividualisert, mens den andre typen grupper jevnt over gav svakere støt.

Når det gjelder overgrep gjennomført av grupper ligger kanskje ikke forklaringen i at man var i en gruppe, men i at gruppen har en annerledes holding som påvirker individet. De amerikanske soldatene i Irak ville antagelig ikke ha gjennomført mishandlingen på egen hånd, det var for omfattende til at et individ kunne gjort noe slik alene. Men hadde miljøet og holdingen i gruppen vært annerledes ville de kanskje ikke ha gjennomført det som gruppe heller, til tross for at de eventuelt fikk ordre om dette. Skal man legge vekt på Browns fremstilling (op.cit) av denne teorien kan man anta at omfanget ikke ville vært like stort.

6.1.2 Polarisering av meninger, holdninger og adferd

Noen former for fellesskap søker man seg til fordi man tror at dette fellesskapet står for og støtter meninger, holdninger og adferd som en selv har eller ønsker å ha. De fleste av medlemmene i grupperingen kan ha moderate utgaver av for eksempel en type holding mot andre mennesker. Men for å vise sin støtte til grupperingen spisser man i følge Brown (2000) denne holdningen slik at grupperingen får en langt mer ekstrem holdning sammen enn det de enkelte individene har hver for seg. Dette kan kanskje være med å forklare hvorfor noen grupperinger blir ekstreme i sine holdninger og adferd, og hvorfor individer opptrer langt mer ekstremt sammen med gruppen sin enn de ville gjort på egen hånd.

Dette kan kanskje belyse hendelser i historien som det voldelige opprøret som oppstod i en ellers fredelig bydel i Bristol en vårdag i 1980. Episoden fant, i følge Brown (op.cit) sted etter en politiaksjon mot en kafé i området hvor tilskuerne plutselig begynte å kaste stein på politiet. Politiet tilkalte hjelp, noe som førte til sterkt engasjement i å beskytte hverandre blant de lokale tilskuerne, og det oppstod kamper mellom politi og publikum. Noe av det samme kan kanskje være med å forklare omfanget og grovheten i mishandlingen av fangene i Abu Ghraib. De aller fleste av soldatene som fungerte som fangevoktere er vurdert til å være innen normalitetens grenser når det gjelder holdninger til andre mennesker og aggressivitet. Likevel deltok de i handlinger som ikke faller innenfor normalitetsbegrepet.

Det er rimelig å anta at alle soldatene så på fangene som del av fienden, og dermed hadde en avmålt holdning over for dem. Men det er et godt stykke både mentalt og fysisk mellom en avmålt holdning og den typen overgrep som soldatene dokumenterte at de bedrev mot fangene. Ved et eller annet tidspunkt må noe langt mer voldsomt og umenneskelig ha tatt overhånd. For å demonstrere sin holdning mot fangene begynte kanskje noen av soldatene med småplaging av de innsatte. Muligens økte dette i styrke når noen andre skulle bekrefte lignende holdninger, til det til slutt gikk over grensene for human adferd til grov mishandling. De enkelte individene i hæravdelingens moderate holdninger ble kanskje polarisert helt ut av perspektiv ved at soldatene ville bekrefte sin tilhørighet.

Dette er et handlingsforløp som har likhetstrekk med de skremmende resultatene i Zimbardos fengselseksperiment slik Bauman (1997) gjengir det. Dette var et eksperiment hvor deltagerne, som var testet for å sikre at de var innefor normalitetens grenser, ble fordelt tilfeldig til to grupper. Den ene gruppen skulle fungere som fangevoktere og den andre som fanger. Forsøket skulle måle utslaget i adferd ved å få tildelt en rolle, og skulle i utgangspunktet strekke seg over fjorten dager. Eksperimentet ble stoppet etter en uke da både fangevokterne og fangene gikk slik opp i rollene sine at Zimbardo ble bekymret for deltageres fremtidige fysiske og psykiske helse. Deltageres adferd gikk langt forbi det man hadde regnet med og anså som menneskelig og forsvarlig. De to gruppenes adferd ble polarisert ut i det ekstreme, i form av inhumane handlinger fra vokternes side og selvnedverdigelse av fangene.

6.1.3 Konformitet

Individens handlingsmønster innenfor noen fellesskap samsvarer i følge Brown (2000) etter hvert mye i form, handlingene blir konforme, og retter seg etter felles normer i fellesskapet som gjerne er utformet av andre mennesker. Moghaddam (1998) beskriver det å handle konformt som ønsket adferd i kollektivistiske samfunn, mens dette ikke er særlig ansett i individualistiske miljøer, selv om det også der er utbredt. Konformitet kan kanskje være en del av forklaringen på hvordan mennesker kan opptre annerledes enn man ellers ville forvente når de handler innen et nytt sosialt fellesskap. Menneskene er sosialt tilpasningsdyktige og handler ettersom hvordan de antar at det forventes at de handler. Blant andre Zimbardo utførte på 1960 og 70-tallet undersøkelser om lydighet og adferd i grupper. Det viste seg at gruppene som det ble påpekt at var deindividualisert på en måte som gav assosiasjoner til humane handlinger oppførte seg mer humant enn grupper som ble gjort oppmerksomme på at deindividualiseringen hadde form av mer voldsinspirerte symboler med hentydninger til Ku Klux Klan. Oppmerksomheten rundt formen av deindividualiseringen kan ha vært med på å skape forventninger i det nye sosiale fellesskapet som eksperimentet representerte, som igjen gav utslag i deltageres handlinger.

Arendts (2000) referater fra rettergangen mot Eichmann viser et bilde av en mann som etter eget utsagn bare gjorde det som var forventet av ham. Han fulgte lydig og stolt datidens normer for adferd i de tyske myndigheters byråkrati, som var hans arbeidsfelleskap. Dette var normer som var utformet av Hitler og hans nærmeste medarbeidere, noe Eichmann var fullstendig klart over, men som han velvillig innpasset seg etter, selv om han personlig ikke var like begeistret for alle aspektene ved det. Det var ikke i hans handlingsrom og interesse å gå i mot disse normene. Det er etter hans egne uttalelser ikke urimelig å anta at dersom miljøet og normene hadde vært annerledes ville han ha tilpasset seg dette og handlet konformt deretter. Han var et sosialt vesen som ønsket å passe inn i miljøet hvor han befant seg.

6.1.4 Menneskets sosiale opphav

G H Mead taler i følge Vaages gjengivelse (1998) for et helhetlig begrep om sosialitet. Menneskets kropp og sjel kan forklares i ett, samtidig som selvet kan forklares ved hjelp av sosiale prosesser. Selvet vokser frem gjennom kommunikasjon og sosiale handling med andre, gjerne signifikante mennesker som befinner seg i miljøet rundt individet, noe som også Honneth (2003) fremhever gjennom nødvendigheten av anerkjennelse i de ulike sfærene for å kunne realisere seg selv. Mead mener slik Vaage (op.cit) fremstiller ham at det er samfunnet som gjør mennesket. Læring i et demokratisk samfunn er å kunne ta andre menneskers perspektiv, man lærer gjennom refleksive sosiale prosesser og tilpasninger. Tilpasninger av holdinger og handlinger ved inntog i nye sosiale systemer er kanskje noe av det som får samfunn til å fungere og mennesket til å overleve.

Den amerikanske hæren, som fangevokterne i Abu Ghraib var en del av ville nok ikke ha fungert uten at den enkelte soldaten var villig til å tilpasse sine holdninger og handlinger i det nye sosiale systemet som hæravdelingen representerte. Dette er et typisk eksempel på sosiale systemer som ikke kan fungere dersom menneskene som er en del av det ikke tilpasser seg etter reglene som gjelder der, så som å lyde sine overordnede og holde sammen som en gruppe. Dersom den enkelte soldaten skulle følge sitt mål, sine holdinger, sine ønsker for handling og sitt tidsmønster til en hver tid og dette ikke stemte overens med det de andre soldatene og hæren ønsket, ville dette kunne svekke ens hærs effektivitet i den grad at den ikke ville fungere.

Mead (1998) mente at menneskets selvbylde dannes i forhold til mennesker rundt dem, gjennom sosial omgang med andre i en prosess han kalte symbolsk interaksjon. I denne speilingsteorien ligger at dannelsen av selvbylde foregår på en indirekte måte. Individet danner seg et bilde av seg selv på grunnlag av andre menneskers reaksjoner på henne i sosial samhandling. I følge Morris (1934) samling og redigering av Meads innflytelsesrike forelesninger fra 1900 og fremover, mente Mead at man ikke kan ha et overveid forhold til selvet i form av "jeg", men at man for å kunne se seg selv må se på seg selv som et objekt, som "meg". For å kunne se sitt meg bevisst må jeget være til stede. Ved å se seg selv som objekt i sosiale situasjoner, kan man ved introspeksjon gå utenom jeget og se et objekt i handling med andres perspektiv. Man vurderer deretter sine egne handlinger og sin egen person etter andres reaksjoner, man søker å se hva slags tanker og følelser som ligger bak reaksjonene, og dette blir base for dannelsen av et selvbylde. Andre menneskers reaksjoner blir som et speil hvor man ser seg selv.

Hvor stor påvirkning de andres reaksjoner har avhenger av hvor stor betydning disse personene har i individets liv. Mennesker som foreldre, søsken, venner og lærere vil i følge Evenshaug og Hallen (2001) ha en sterkere påvirkningskraft enn mer perifere medmennesker, de er mer signifikante enn andre mennesker. Individets signifikante andres meninger, holdninger og reaksjoner vil påvirke individet i stor grad. Ser man på Eichmann slik ha fremstilles hos Arendt (2000) ville antagelig en kraftig reaksjon fra en av hans overordnede ha hatt mindre påvirkningskraft enn en mild reaksjon fra hans for ham meget betydningsfulle fører Adolf Hitler. I følge Mead (op.cit) skiller allerede spedbarnet mellom seg selv og andre, noe som er en forutsetning for å kunne begynne dannelsen av et selvbylde gjennom symbolsk interaksjonisme. Så allerede fra spedbarnsalder av virker barnets signifikante andre inn på hvordan barnet formes og etter hvert ser seg selv.

Kollektivistisk menneskesyn er i følge Moghaddams redegjørelser (1998) mer utbredt i asiatiske land enn i vesten, hvor man heller tenderer til å verdsette individet på bekostning av fellesskapet.

6.2 Individualistisk menneskesyn og selvtilstrekkelighet

På den andre siden av dimensjonen av menneskesyn har man individualistiske menneskesyn hvor en heller handler etter sitt eget beste, og er mer uavhengig av fellesskapets normer for tanker og handling. For de fleste mennesker som lever i samspill med andre mennesker er samfunnets normer for handling naturlig nok noe som vil virke inn på et individs adferd i større eller mindre grad. Det ville sannsynligvis ikke fungere for et menneske med sosiale behov og leve helt uten tanke på andre eller på samfunnet han lever i, slike handlinger ville ikke bli godtatt fullstendig, og de sosiale behovene hans ville antagelig lide under handlingene. Dette er menneskesyn som i følge Moghaddam (1998) i stedet for å alltid sette samfunnets og fellesskapets beste først, heller fokuserer på de individuelle behov og realisering av disse. For noen som lever i samfunn hvor slike menneskesyn er rådende vil dette være å leve etter samfunnets beste, for andre vil realisering av egne behov bety å i noen grad gå på tvers av fellesskapets normer og mål. Et slikt menneskesyn vil i mange tilfeller gjøre menneskenes handlinger friere og mindre styrt av miljøets regler.

Viktigere er kanskje den muligheten for individuell frihet, som ikke minst mentalt er til stede i samfunn med slik menneskesyn. Ved å ha muligheten til alternative handlinger i praksis om man skulle ønske det, får man automatisk også muligheten til mentalt å vurdere alternativer til hva man kan tenke og hvordan man kan handle. Man må med dette menneskesynet kanskje vurdere sine handlinger og valg på en måte man lett kan unngå dersom man styres helt av samfunnets regler. Dette synes å samsvare med hvordan Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, mener mennesket skal leve. Man skal vurdere sine handlinger ut i fra hva man selv finner riktig etter å ha reflektert over alternativene, ikke la seg styre av samfunnets definisjoner av rett og galt uten evaluering av disse. Hva man gjør og hvorfor, trenger her ens egen begrunnelse, man blir nødt til å vurdere sine valg. Ansvar blir her noe som ligger mer på det enkelte individet, det er mer opp til den enkelte hva man velger å gjøre i ulike situasjoner som oppstår. Selv om en ekstrem utgave av dette menneskesynet nok kan stå i fare for å overbelaste individet noe mentalt, vil en moderat utgave av menneskesynet gjøre at individet i større grad må stå til ansvar for

handlingene og valgene sine, man har med et slikt menneskesyn ikke så mange buffere å gjemme seg bak.

Kanskje ville Eichmann slik Arendt (2000) fremstiller ham ha handlet annerledes dersom han anså seg selv, og ikke samfunnet som ansvarlig for sine handlinger. Selv om samfunnet med Adolf Hitler i spissen definerte hvordan menneskene i dette samfunnet skulle handle ville Eichmann med et individualistisk menneskesyn måtte ta opp til vurdering om han synes dette var riktig for ham. Om det er som han selv fremstilte det i rettsaken at han hadde visse betenkeligheter ville han kanskje lettere ha sett alternative handlinger med et slikt menneskesyn. Mennesket sees som selvtilstrekkelig, det trenger ikke et sosialt miljø for å vite hvordan det skal opptre i ulike settinger, det er det i følge Brown (2000) menneskets individuelle ønsker og definisjoner som avgjør. Kanskje ville Eichmanns overgrep endt annerledes om han hadde levd etter et annet menneskesyn, for kanskje var det akkurat menneskesynet hans som gjorde at han taklet de grusomme oppgavene han fikk forholdsvis bra.

6.3 Menneskesyn som forklaringer

Menneskesyn kan være med å forklare hvorfor mennesker opptrer ulikt i situasjoner som oppstår. Det rådende menneskesynet i det sosiale miljøet man oppholder seg kan kanskje være en del av det som påvirker mennesker til å handle annerledes enn de ellers ville ha gjort, og annerledes enn det mennesker utenfor den aktuelle situasjonen og miljøet antar de ville ha gjort. Mennesker har også i følge Moghaddam (1998) en tendens til å forklare andres handlinger ut fra sitt eget menneskesyn. Handlinger, så som frivillig arbeid for felles goder, som mennesker med et individualistisk menneskesyn synes er selvpoppofrende, kan synes som en selvfølge for mennesker med et kollektivistisk menneskesyn. Det kan ofte være vanskelig å forstå hvorfor andre mennesker gjør som de gjør, har mennesket man forsøker å forstå i tillegg et helt annet menneskesyn i grunnen for sine handlinger kan det være enda vanskeligere eller nærmest umulig.

Vestlige, moderne mennesker har tradisjonelt kanskje hatt problemer med å forstå og kunne sette seg inn i situasjonen til de stolte, japanske kamikazeflyverne fra andre verdenskrig. Enda vanskeligere har vi kanskje for å forstå hva som får unge,

vellykkede mennesker til å sprengte seg selv i luften og ta med seg flest mulig andre i døden. Det vil nok mange med en bakgrunn i et kollektivistisk samfunn også ha. Men mennesker med et individualistisk menneskesyn vil i tillegg mangle den fulle forståelse, i form av evne og ønske om gjennomføring, av handlinger som gagnar samfunnet mer enn en selv, og som kanskje også gagnar samfunnet på bekostning av en selv. Menneskeliv er både i lovgivning og den enkeltes tankegang av høy verdi i vesten, da ikke minst ens eget.

For å kunne forstå en annens handlinger må man derfor være villig til å tilside sette sine egne standarder og menneskesyn og forsøke å sette seg inn i den andres leveregler. Det er noe av dette Honneth (2003) legger i sitt begrep om anerkjennelse. Når et annet menneske søker om ens anerkjennelse vil en måtte vurdere om denne personen handler i samsvar med det en mener skal til for å kunne bli anerkjent. For å forstå den andre personens handlinger må en vurdere disse også i forhold til denne personens premisser, ikke bare ut i fra egne standarder for rett og galt. Man bør sette seg inn i hvordan denne personen ser på mennesker og mener at man skal leve, selv om dette kan gå på tvers av det en selv mener er retningslinjene man bør leve etter. I tillegg bør man vurdere den andres forutsetninger for å kunne ha tilegnet seg ens egne standarder, er personen moden og erfaren nok til at dette kan settes som et realistisk krav. Dersom den andre personen er et barn må man forsøke å vurdere handlingene ut fra barnets ståsted, ikke krenke det ved å unnlate å anerkjenne dets adferd ut fra ens egne premisser for handling. Også Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, vektlegger det å vurdere andre menneskers handlinger ut fra deres ståsted fremfor ens eget. Ved å reflektere over hvor den andre ser verden fra og ta dette med i betraktningen når man vurderer dennes handlinger og reaksjoner, kan man forstå den andres handlinger, ikke bare registrere dem.

Ser man så på slike handlinger som kamikazeflyverne eller selvmordsbombernes ut i fra en holding om at fellesskapet kommer først, og individene som går tapt underveis ikke er unike, kan man i større grad forstå slik ekstreme adferd. Det er jo også i vesten til en viss grad akseptert å drepe andre for fellesskapet i krig, det ligger noe fjernere fra mentaliteten å bruke seg selv som del av våpenet. Men selv ved å sette sine egne standarder mentalt til side for å søke forståelse i det andre mennesker med andre syn og holdninger gjør, vil man aldri fullt ut kunne sette seg inn i en annens

situasjon kulturelt, samfunnsmessig, tidsmessig, fysisk eller psykisk. Det er i følge Gadamer slik Løvlie gjengir ham (2004) for mange faktorer som er en del av det et individ opplever til at mennesket kan evne å forstå en annen fullt ut. Det er heller urealistisk å tro at man helt ut skal kunne forstå en annen person i en annen tid, kultur og situasjon, samtidig som det kan virke sneversynt å ikke forsøke.

Målet her er heller ikke å finne en endelig konklusjon som skulle kunne forklare hvorfor onde ting skjer, det ville ikke finnes en forklaring som passer alle mennesker og alle situasjoner. Ei heller er det noe mål å sette seg til doms over de som handler annerledes enn en selv ønsker å tro at man ville gjort i deres sted. Dermed vil det være en del av prosessen når man forsøker å ikke dømme andre å søke å se hendelsen fra deres ståsted, kanskje med et annerledes menneskesyn, til tross for at man mest sannsynlig i følge Løvlies gjengivelse (op.cit) av Gadamer, kommer til kort. Menneskers ståsted påvirker de valg de gjør, noen blir for ettertiden helter, mens andre lever i evig fordømmelse for sine gjerninger.

7 Menneskers ulike handlinger i krigssituasjoner og i psykologisk forskning

Eksemplene med mennesker som lever i krigssituasjoner viser at de velger ulike handlinger, kanskje fordi de ser ulike muligheter for seg selv og andre i situasjonene som oppstår. Dette er reelle historier om virkelige mennesker og deres valg av handlinger med ulike konsekvenser for den enkelte og deres omgivelser. Jeg har også valgt å ta med eksempler på hvordan mennesket velger å handle i mer kunstige omgivelser når de er med på psykologiske eksperimenter. Det vil som alltid med forskning i form av eksperimenter være vanskelig å konkludere med at resultatene er gyldig som adferdsparametere også i hverdagen utenfor laboratoriet. Eksperimentet er en kunstig situasjon, og i hvor stor grad den gjenspeiler handlinger i naturlige omgivelser er vanskelig å si. Men dersom undersøkelsene er grundig gjennomført og man har tatt høyde for konfunderende variabler og den spesielle situasjonen som foreligger er det grunn til å ha en viss tillitt til resultatene.

Eksemplene som er tatt med, så som Milgrams lydigheteksperimenter er klassiske eksempler som er etterprøvd senere med lignende resultat, så det er grunn til å tro at funnene til en viss grad gjenspeiler menneskers holding til autoriteter i dagliglivet. Milgram selv (1977) understreker at det ikke er sammenlignbart hvordan objektene i hans eksperiment adlyder en autoritet og hvordan å leve under en autoritet i det virkelige liv i for eksempel en krigssituasjon er, men at noen av de samme elementene kan virke inn. De andre eksemplene om mennesker som har levd i en krigssituasjon er andres gjengivelser av menneskers handlinger og holdninger, som gjerne er preget av gjengiverens menneskesyn og fortolkninger. Også her får man inneha en viss tillitt til resultatene, da man i ettertid ikke har så mye annet å vurdere handlingene etter.

7.1 Tyskland og andre verdenskrig

Tyskland ble fra 1933 til 1945 styrt av Adolf Hitler, en totalitær leder med ekstreme holdninger og handlinger. Etter nederlaget i første verdenskrig fra 1914-1918 var Tyskland preget av fattigdom, arbeidsledighet og nedgangstider. Ved å sette i gang gjenoppbygning av landet fikk Hitler og hans regjering i følge Anderson (2005) landet på fote igjen og folket i arbeid. Dette kan kanskje forklare noe av det tyske folks oppslutning og tiltro til sin leder. Men landets nye leder ville ikke begrense seg til å lede Tyskland, han ønsket større landområder for det tyske folket. Hitlers okkupasjon av Polen i 1938 var i følge Wikipedias artikkel om Adolf Hitler (2005) starten på denne utvidelsen av det tredje riket. Okkupasjonen innledet også andre verdenskrig og gjennomførelsen av folkemordet på jødene.

Tyskland var i denne perioden et diktatur, styrt av en leder som ikke tolererte motstand mot styresettet og lot folket merke hva slags konsekvenser dette ville få. Landets ledelse gav ikke folket særlig mulighet til å agere uensartet, men likevel var det ikke alle som fulgte retningslinjene, noen så andre muligheter der de ikke fant landets lover tilstrekkelige. Dette var dessverre snarere unntaket enn regelen, og noen fulgte lydig, trofast og flittig lover og ordrer som krenket menneskers rettigheter og liv.

7.1.1 Mannen som var tro mot sin fører, Adolf Eichmann

Adolf Eichmann var i følge Arendts beretning (2000) ansatt i Tysklands og Hitlers sikkerhetstjeneste SS. Hitler og hans stab jobbet både før og etter krigens utbrudd for å finne det som ble kalt en løsning på jødespørsmålet. I begynnelsen dreide dette seg om å få alle jødene ut av Tyskland, å få det tredje riket jøderent. Senere gikk de videre til det som de i de innerste kretser betegnet som den endelige løsning, det umenneskelige forsøket på å rydde ut hele det jødiske folket i form av medisinske forsøk, steriliseringer og henrettelser.

Eichmann jobbet i avdeling fire i SS, som forsøkte å finne en løsning på Hitlers jødeproblem, og han ble på grunn av en viss kjennskap til jødiske skrifter utnevnt til ekspert på jødiske saker. Han fikk etter hvert ansvar for transport av jødene, noe som i første omgang dreide seg om transport ut av Tyskland for å finne ny bosetting, men som etter at den endelige løsning ble utarbeidet dreide seg om transport til konsentrasjonsleirene og avlivningssentrene. Denne utviklingen var Eichmann etter eget vitneprov, slik Arendt (op.cit) gjengir det, klar over, og ikke særlig begeistret over, da han selv mente han hadde funnet en bedre løsning i form av ny bosetting for jødene på Madagaskar. Han var etter å ha vært på befaring i konsentrasjonsleirer dypt rystet over hva som foregikk der, han ble nærmest fysisk dårlig og synes løsningen var svært drastisk. Dette hindret ham ikke i å fortsette trofast og iherdig i jobben med å ordne effektiv transport til leirene.

Ifølge Eichmann gjorde han bare sin plikt, han var stolt over at han hadde gjort en god og grundig innsats. Han ønsket å gjøre karriere og anså seg selv som en dyktig byråkrat og som et anstendig menneske. Han fulgte landets lover og sin leders ordre, som stod over lovene. Han mente at det ikke fantes noen mulighet til å trosse disse, det han gjorde var bare en del av slik det var i Tyskland i denne perioden. Han hadde selv jødiske mennesker i sin omgangskrets, samarbeidet godt med de jødiske lederne i spørsmålene om transport og hadde ikke noe personlig i mot jøder.

De fleste om møtte Eichmann møtte ikke det monsteret man forestiller seg står bak en så effektiv utførelse av en grufull jobb, de møtte en høyst alminnelig mann som av venner og familie ble ansett som en flittig arbeider og en kjærlig familiefar. Han var

ikke noen billedgjøring av ondskapen, han var en ordinær person, skremmende normal på mange områder. Eichmann skilte seg heller ikke så mye fra mange andre som var med i gjennomføringen av Hitlers endelige løsning på jødespørsmålet. Styresmakten ønsket ikke å bruke lystmordere eller intense jødehatere i disse jobbene, de ønsket i følge Arendt (2000) en profesjonell holdning til arbeidet.

De tyske styresmaktene benyttet seg dessuten av propaganda og metoder som skapte en hjelpende avstand mellom overgriperne og ofre. Jødene og de andre folkegruppene som ble definert som uønsket av regjeringen ble fremstilt som De andre, ikke som en del av det tyske folk. Det ble bevisst jobbet for at det tyske folk som Hitler hadde behov for støtte fra, skulle anse den jødiske delen av befolkningen som det Moghaddam (1998) benevner som utgruppe. Jødene var ikke likestilte deler av befolkningen. Dette skulle være med å skape en mental distanse mellom de opphøyede tyske borgerne og de som ikke hørte til innen for riket. Slik skulle det gjøres enklere å få det tyske folk til å samarbeide for å få gjennomført en løsning av jødeproblemet. Når det kom til den endelige løsningen av jødeproblemet var avlivningsmetodene som ble anvendt gjort så upersonlige som mulig. Avlivningen foregikk i stor utstrekning utenfor Tyskland, den foregikk i leirer hvor menigmann ikke hadde adgang, slik sett fikk man også en fysisk avstand til det som foregikk. Selve avlivningen ble for det meste gjort upersonlig og på masser. Selv de som jobbet i avlivningsleirene hadde ikke fysisk så mye med selve dødsøyeblikkene å gjøre, selv om de nok kunne høre dødsskrikene slapp de for det meste å bivåne at døden inntraff. Og det var ikke lagt opp til at de skulle drepe med sine egne hender. Det var forbundet med høy sosial aksept å være en del av det tyske rikets hær som var den instansen som jobbet med den endelige løsningen av jødeproblemet.

Alt dette var i følge Vetlesen (2003) bevisste taktikker fra de tyske myndigheters side for å lette gjennomføringen av utryddelsen av flere millioner mennesker. Blant andre Stanley Milgram (1977) har gjennom sine psykologiske eksperimenter senere vist at dette er metoder som svekker den enkeltes betenkeligheter med å adlyde ordrer fra autoriteter som går på tvers av det man personlig står for og letter krysningen av egne grenser i forhold til overgrep mot andre mennesker. Men til tider dukker det opp beretninger om mennesker som står i mot propaganda og totalitære samfunn uten humane verdier, en motstand som vanligvis går på bekostning av dem selv.

7.1.2 Mannen som motarbeidet føreren, Anton Schmidt

Anton Schmidt var en sersjant i den tyske hæren som under andre verdenskrig tjenestegjorde i Polen. Hitler var både hans arbeidsgiver og lederen av hans land. Å gjøre tjeneste i den tyske hæren under andre verdenskrig var å være del av apparatet som arbeidet for fullbyrdelse av den endelige løsningen for jødefolket. Dette var både i form av aktiv forfølgelse av jøder og i mer passiv form av å være en del av det folk forbandt med myndighetene og håndhevelse av restriksjoner i forhold til jøder og deres sympatisører.

Som moteksempel til Adolf Eichmann trekker Arendt (2000) frem Anton Schmidt, som viser at det fantes muligheter for andre handlinger enn Eichmanns. Schmidt var langt fra overbevist av Hitlers propaganda og holdninger, og etter hvert fant han så lite samsvar med sin identitet i den rollen han befant seg i at han måtte få utløp for det i en eller annen form. Med hans stilling fulgte tilgang og posisjon i offentlige instanser. Hans utløp for misforholdet mellom egne holdninger og oppgavene som jobben fordret ble hjelp til jøder som drev undergrunnsbevegelse med nødvendige papirer og materialer. Som del av den instansen som gjennomførte straffer for brudd mot landets lover var han fullstendig klar over at konsekvensene var dødelige om han ble avslørt. Det som gjorde Schmidt enda mer unik er at han ikke tok seg betalt for hjelpen han gav, hans handlinger var uten vinning for ham selv. Etter fem måneder med hjelp til dem han egentlig skulle forfølge og utrydde ble han avslørt, kort tid senere ble han henrettet for sine humane forbrytelser.

7.1.3 Gutten som ikke ville støtte føreren, Bartholomeus Schink

Bartholomeus Schink vokste opp i Tyskland og var i følge Goebbs beretning (1985) tidlig i tenårene da andre verdenskrig brøt ut. Familien hadde som tyske familier flest jødiske venner. Krystallnatten, 9. november 1938, opplevde han å se en nær venn av familien bli grovt mishandlet og at vennens forretning ble ødelagt. Den da 9 år gamle Bartholomeus kunne ikke begripe at det kunne være riktig å behandle andre mennesker slik. Etter hvert fikk han bedre kjennskap til flere av Hitlers holdninger og lover, og han mente det landets leder stod for var galt. I tidlige ungdomsår møtte

Bartel flere ungdommer som mente det samme som ham, og han ble introdusert for og sluttet seg til en ungdomsbevegelse som jobbet mot styresmaktene, Edelweisspiraten. Betegnende for det barnet Bartholomeus var, og menneskelig gjenkjennende for de fleste, var noe av grunnen til at Bartel likte å være med i grupperingen at han synes klærne de brukte når de var sammen, en slags uniform, var fine og han trivdes med å gå i dem. Grupperingen hadde ikke noe politisk program, men de var helt uenige med hva nazistene stod for, og det var ofte slåsskamper mellom piratene og Hitlerjugend.

Etter hvert tok motstandsarbeidet alvorligere form, de hjalp mennesker på flukt og saboterte nazistenes arbeid, noe som førte at de ble sett på som en reel fiende av det tredje riket. Alvoret i motstandsarbeidet førte til at de delvis gikk under jorden. Etter å ha levd i skjul en tid mens de jobbet mot myndighetene ble Bartholomeus arrestert, torturert, dømt og henrettet for sin innsats mot nazismen, selv om han bare var et barn. Men selv om han bare var et barn klarte han å se det mange så først i ettertid, det som foregikk i landet var ikke riktig. Han hadde i tillegg mot til å handle deretter selv om han visste at det var strenge straffer for det.

Som Goebbs (1985) beretning, samt historien generelt, viser var ikke Bartholomeus handlinger selvfølgelig. Bartels foreldre var enige i hans holdninger og meninger. Men Bartels far tjenestegjorde likevel for den tyske hæren i Italia, han så ingen annen mulighet i forhold til miljøet de levde i. Da Bartel døde sendte moren bud til faren om at Bartel hadde dødd av en sykdom. Hun var redd ektemannen ikke ville tåle opplysningen om at hans sønn hadde blitt henrettet for å ha motarbeidet myndighetene. Dessuten orket hun ikke tanken på at nabolaget skulle få vite sannheten som Bartels død. Hun fryktet deres reaksjoner og holdninger som kunne ramme familien. Hun fryktet konsekvensene av å leve åpent med en annen holdning enn resten av samfunnet, og valgte derfor å ikke fortsette kampen hennes sønn hadde kjempet. Med i betraktningen må tas opplevelsen av å plutselig ha mistet et barn fordi myndighetene ikke ønsket ham som borger av sitt land.

7.2 Sammenligninger

Menneskene, hvis handlinger er beskrevet i denne oppgaven har vært mennesker som har levd under ulike forhold til ulike tider. Noen av dem har handlet på måter som for ettertiden står som eksempler man kan leve etter, mens andre har handlet på en måte som heller blir trekt frem for å vise hvordan man bør unngå å handle. Hva er deres likhetstrekk og hvordan skiller de seg fra hverandre? Jeg begynner med en sammenligning av de to som for ettertiden fremstår som helter grunnet sine handlinger, Bartholomeus Schink og Anton Schmidt. Deretter kommer en sammenligning av oppgavens eksempler på overgrep i krigssituasjoner, Adolf Eichmann og de amerikanske soldatene i Irak. Dette er overgrep som ikke kan sammenstilles på særlig mange andre punkter enn at de er overgrep mot mennesker utført av personer i overmakt og at de fant sted i krigssituasjoner. I omfang, utførelse og grovhet har overgrepene ingen likhetstrekk. Tilslutt kommer en sammenligning av overgriperne og de som valgte mer humane handlinger.

7.2.1 Schink og Schmidt

Hva motiverer de som velger å gjøre som Bartholomeus Schink og Anton Schmidt? De har oppnådd anerkjennelse i ettertid, men i sin samtid fikk de ikke anerkjennelse i alle sine sfærer. De valgte å bli nærmest usynlige symboler for det de stod for i sin samtid, med livet som innsats. Et offer, som etter Arendts beretning (2000) i følge en av dem som valgte annerledes og ble tiltalt i Nürnberg, var for stort og gjorde for lite. Det ville ikke merkes. Hvorfor valgte de likevel å gjøre det som i ettertid oppfattes som riktig? Det kan ha vært en indre, høyere moral eller standard som var viktigere å følge for dem enn periodens lover. Dette kan forklares både med Sartre og Honneth.

Sartre ville i følge Løvlie Schibbye (2002) kunne ha forklart det med at de har gått i seg selv og reflektert over hva som er det riktige å gjøre i situasjonen de befant seg i, uavhengig av ytre definisjoner av hva de burde gjøre. Anton Schmidt var offiser i en hær som bedrev betydelige overgrep mot ulike grupperinger av mennesker, dersom han hadde levd etter de definisjonene som denne rollen gav ham ville han ha gjort en god og grundig innsats i jobben med å utrydde blant annet jødene. Han så bort fra disse ytre definisjonene og fulgte sin humane overbevisning for å kunne eksistere fullstendig som seg selv. Han valgte bevisst å leve etter egne normer som krevde

handlinger som kunne koste ham livet, da han utvilsomt var klar over konsekvensene for sine handlinger.

I følge Honneth (2003) ville slike handlinger kunne forklare med at en søker anerkjennelse hos noen, i slike tilfeller kanskje ikke allmennheten og staten, men kanskje hos et individ eller mindre gruppering som har høy status hos den aktuelle personen. Honneth kan kanskje tolkes slik at man kan velge gruppe man vil ha anerkjennelse fra, og at man slik velger hvordan man vil leve. Så i stedet for å stå alene med sin mening, søker man en gruppe hvor man blir anerkjent for denne. Bartholomeus Schink var i følge Goeb (1985) dypt opprørt over hvordan en jødisk venn av familien var blitt behandlet og kunne ikke skjønne at det kunne være riktig å behandle mennesker slik. Når han ble kjent med de andre ungdommene i Edelweisspiraten fant han blant dem gjenklang for sine meninger, og han søkte dermed anerkjennelse hos dem fremfor fra resten av samfunnet han levde i.

Til forskjell fra Bartholomeus Schink hadde Anton Schmidt tilsynelatende ingen rundt seg som støttet hans holdning. Historien Arendt (2000) forteller om ham inngir ikke noen opplysninger om hvordan han levde som privatperson. Det kan dermed synes som han ikke hadde noen han søkte anerkjennelse hos. Han hadde naturlig nok ikke mulighet til å oppnå anerkjennelse for sine forbrytelser mot sin leder blant arbeidskolleger som vanligvis er viktig å få anerkjennelse fra når det gjelder ens arbeid. Slik sett kan det synes som hans historie heller mer mot en forklaring fra Sartre slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, Schmidt gikk i seg selv og levde uten ytre definisjoner. Han satte seg kanskje inn i jødernes situasjon og konkluderte med at slik kan man ikke handle mot andre, så lenge man ikke ønsker at andre skal handle slik mot en selv. Kanskje viste han med sin framferd og sine holdinger hvordan han mente alle mennesker skulle handle. Han satte, slik Sartre (1993) mener man som fritt menneske forplikter til å gjøre, seg selv som ideal for menneskeheten. Ved at han opptrådte humant viste han hvordan han mente alle mennesker skulle handle.

Schmidt og Schink evnet å se alternative handlinger til vold og nedrangering av hele folkeslag i et samfunn som generelt sett ikke klarte det. De var ulike i alder, posisjon og antagelig mye mer, men likevel har deres adferd og holdinger noen essensielle

fellestrekk. Hva med overgriperne som er forskjellige i alder, posisjon, tid og situasjon, bærer deres begrunnelser for overgrep noen felles elementer i seg?

7.2.2 Eichmann og de amerikanske soldatene

Som med alle historiske beretninger og forklaringer som kommer i ettertid er det vanskelig å vite hva som egentlig er tilfelle, hva det virkelig var som skjedde og hva som er blitt til mens hendelsene er blitt fortalt. Både når det gjelder egne forklaringer fra overgriperne og når det gjelder vitneforklaringer er det vanskelig å skille mellom hva som er reelle beskrivelser av hendelsene og hva som er skapt, tilpasset og tolket bevisst og ubevisst med ulike motiver i ettertid. Hva man velger å fortelle vil kanskje også avhenge noe av situasjonen hvor man forteller. En overgriper som står tiltalt for sine gjerninger vil gjerne fortelle en mildere og mer unnskyldende historie enn et offer som forteller sin versjon av overgrepet. Vitner som vitner for en gjerningsmann vil muligens legge vekt på andre momenter enn vitner som vitner mot ham.

Slik er det også med historiene om Eichmann og de amerikanske soldatene i Irak, det er vanskelig å vite hva som virkelig skjedde og dermed vanskelig å kunne forstå hvordan og hvorfor det skjedde. Fordelen, om man kan kalle det det, med Eichmann er at han, etter Arendts forklaring (2000) ønsket å fortelle sin historie. Han var stolt over hvilken innsats han hadde gjort, riktignok anså han seg ikke som noen overgriper, men som en dyktig byråkrat som gjorde en god innsats for sin leder. Fordelen for vår forståelse i ettertid er at han ikke hadde mange skjulte motiver bak sin beretning, han visste utfallet på rettsaken for ham. Selv om han synes at en del av handlingene var berettigede og at en del omstendigheter burde virke formildende kan det synes som han var klar over at dette ikke forholdt seg slik for resten av verden og dommerne i rettssaken.

Med de amerikanske soldatene som stod tiltalt etter overgrepene i fengslene i Irak kan det virke som saken er noe annerledes. En av de tiltalte som har vært mest trukket frem i mediene, Lynndie England, ble i følge Skau (2005), ikke trodd av dommeren da hun erklærte seg skyldig i overgrepene det var dokumentert at hun hadde deltatt i. Grunnen til at hun ikke ble trodd var at man i følge dommeren må vite at man har gjort noe galt for å kunne tilstå det. Han mente at hun kun hadde fulgt

ordre og at tilståelsen var begrunnet i ønske om mildere straff, ikke at hun forstod omfanget i forbrytelsen. Lignende problemer oppstod i noen av de andre rettssakene etter at overgrepene kom for dagen.

Er det likevel mulig å kunne skimte noe likhetstrekk og forskjeller mellom Eichmann og for eksempel England, overgripere i forskjellig tid, sted, rolle og situasjon?

Det kan virke som begge gjorde sine ugjerninger for å tilfredsstille sine overordnede. Med forklaring i Honneths teori (2003) søkte de anerkjennelse i sin arbeidssituasjon, både blant likestilte, under- og overordnede kollegaer i det fellesskapet de befant seg. Problemet med deres søken etter anerkjennelse var at dette gikk på bekostning av andre menneskers velbefinnende, samt de fleste samfunns allmenne konvensjoner for handling og menneskerettighetene. Men gruppen de søkte anerkjennelse innen var antagelig den mest betydningsfulle for dem på det avgjørende tidspunkt. Englands signifikante andre i stillingen som fangevokter i Abu Ghraib var kanskje de som beordret mishandlingen. Det var dette Englands forsvarere i følge Aune (2005) la vekt på i rettsaken, de fremla hennes sak som at hun forsøkte å oppnå anerkjennelse fra kjæresten sin, som skal ha vært en av initiativtagerne til og lederne av fangemishandlingen.

Blant Eichmanns signifikante personer var uten tvil landets leder Adolf Hitler, Eichmann trivdes med å ha en tydelig leder som hadde gjort en god karriere. I tillegg kan tiltroen til gruppens retningslinjer ha vært så stor at de ikke maktet å øyne at dette kanskje ikke var allmenngyldige regler.

Med støtte i Sartre kan man søke forklaring på deres handlinger i at de hadde for stor tiltro til miljøets definisjoner av rett og galt og ikke gikk i seg selv for å finne svar. De ble for fokusert på hvem og hva de var i dette miljøet, og glemte dermed å eksistere som selvstendige individ.

Man kan finne forklaringer hos både Løvlie Schibbyes (2002) Sartre og Honneth (2003) som muligens kan forklare hvorfor Eichmann og England gjorde som de gjorde. De gjorde den jobben de var satt til, uten å gjøre opprør mot sine overordnede og miljøets normer. De var pliktoppfyllende og lydige ansatte som etter sjefens

retningslinjer gjorde en bra jobb. Men det kan synes som dette ikke er noen tilstrekkelige forklaringer på hvordan mennesker kan klare å overse det faktum at de ordrene de gjennomfører krenker andre menneskers liv og rettigheter. Er det som Arendt (2000) mener tankeløshet som ligger bak? Kan man være tankeløs selv etter mange hundretusen tapte menneskeliv? Kan man være så fokusert over for tilfredsstillelse av et behov at man ikke ser andre ting langs veien, og likevel defineres som et normalt menneske? Det er nok ikke til å undres over at mennesker uten historie med overgrep finner det vanskelig å se at dette skal være tilsynelatende normale mennesker som står bak. Hva er det da som skiller overgriperne og de som faktisk evner å finne andre løsninger?

7.2.3 Overgriperne og de som tar andre valg

Kan det være at de som finner andre løsninger har andre forbilder og grupper de ønsker å identifisere seg med, og at det slik sett blir annet utfall når de søker det Honneth (2003) benevner som anerkjennelse? Kan det være at de går i seg selv, reflekterer etter det som Løvlie Schibbye (2002) gjengir som Sartres ideal og finner egne måter å eksistere i ekstreme situasjoner på? Det kan synes så i tilfellene med Schink og Schmidt. Schink klarte ikke å slå seg til ro med at det som foregikk i landet var riktig. Han var ikke en av de mange som var uenig med Hitler, men som så seg maktesløs i forhold til situasjonen. Hans form for protest var ikke stilltiende og passiv, han søkte en måte å få gjennomført sin motstand. Dette fant han hos Edelveisspiraten, så når han søkte tilfredsstillelse av det Honneth (op.cit) mener er et menneskelig behov, var det hos dem han fant denne tilfredsstillelsen av sitt behov for anerkjennelse.

Schmidt fant, slik Arendt (2000) forteller hans historie, sin egen måte å protestere på, dette var kanskje hans måte å overleve i en ekstrem situasjon på. For ham var det ikke noe aktuelt alternativ å bare følge strømmen i den hæren han arbeidet, han fant kanskje situasjonen og det som etter hvert ble deres oppgave som uakseptabelt. Hva som var hans alternativer når han anså situasjonen slik er ikke godt å si. Det er mulig han kunne sagt opp sin stilling og slik sett snudd ryggen til det hele. Men mulighetene for annet arbeid var kanskje ikke altfor store, dessuten ville hans sjanser til aktivt å jobbe for å hjelpe trengende vært mindre. Kanskje var ikke det å forlate

hæren noe alternativ i det hele tatt, godt mulig hadde han ikke noe annet valg enn å bli. Ved høylytt protest mot hva som foregikk var vel skjebnen avgjort, dette var ikke noe som var ønsket i Hitlers hær, og løsningen på problemet ville vært streng straff. Dette ville ikke ha kommet noen til gode, bortsett i fra kanskje Schmidts samvittighet. Ved å bli i sin stilling, og samtidig undergrave Hitlers prosess ved å hjelpe jøder i nød fikk hans motvilje positive følger for dem han klarte å hjelpe og han kunne takle den ekstreme situasjonen han levde i.

Hvordan forholder overgriperne seg til ansvaret for sine handlinger? Eichmann var slik Arendt (2000) beskriver det, klar på dette punktet, han fulgte bare ordre og gjorde jobben sin. Riktignok mente han ikke at løsningen var optimal, men han hadde ikke noe annet valg enn å gjøre det han var satt til, protest var ikke noe alternativ i det tredje riket. Dessuten var han ikke direkte med på avlivningen. Han følte ikke noe ansvar. Dette kan kanskje være med på å forklare hvordan han greide å gjennomføre jobben uten vesentlige problemer.

Litt annerledes stiller det seg med England om man skal ha tillitt til hennes tilståelse. Ved å tilstå en forbrytelse tar man i prinsippet ansvar for sine handlinger, og man bør dermed også være klar over hva man har gjort. Hun fulgte ikke bare ordrer som hun ikke forstod omfanget av, hun gjennomførte, i følge Skaus gjengivelse (2005) av hennes tilståelse, mishandlingen fullt inneforstått med hva hun gjorde. Desto vanskeligere blir det å anse henne som en normal person, da det ligger utenfor de flestes definisjon av normal å delta i mishandlinger av andre mennesker. Like fullt beskrives hun av både kjente og av fagfolk som innenfor grensene til det normale.

Schink tok i utbredt grad ansvar for sine holdninger og handlinger. Selv om han underveis i protesten mot landets styresett fikk klar kunnskap om hva som kom til å skje med ham dersom han fortsatte og ble tatt, opprettholdt han kampen for det som han anså som det gode. Han forstod underveis at han kunne sette familien så vel som seg selv i fare ved å handle som han gjorde, derfor drog han fra familiens hus og slo seg sammen med andre Edelveisspirater ute i skogene, for å unngå at SS skulle oppsøke familien for å finne ut hvor han var. Goeb (1985) forteller om en gutt som ikke ønsket at hans innsats for det han trodde på skulle ikke gå utover resten av familien som ikke hadde valgt det samme løpet, selv om de fant hans valgt modig og

riktig. Å flytte hjemmefra gjorde at SS etter hvert gav opp å finne Bartel hjemme hos foreldrene, men de gav ikke opp kampen for å utslette den motstanden Edelveisspiraten representerte. Ved en anledning fikk de arrestert Bartel og noen av de andre medlemmene, etter å ha bli utsatt for omfattende tortur røpet han noen av navnene på de andre Edelveisspiratene overfor myndighetene. Dette tok han ansvar for og fortalte til de andre medlemmene i gruppen. Noen dager senere viste myndighetene Edelveisspiraten at konsekvensen av å leve etter sin overbevisning dersom denne strider med førerens ord er berøvelse av muligheten til å leve. Bartholomeus og flere av de andre piratene ble dømt til døden for landsforræderi og henrettet ved henging.

Forskning på menneskers handling søker å gi et bilde av hva som foregår med menneskene i det virkelige liv. Det er selvfølgelig langt i mellom laboratoriet og en virkelig situasjon med eventuelle trusler og konsekvenser når man velger sine handlinger. Men også i en forskningssituasjon vil noe av det som i følge Milgram (1977) kan være essensen i lydighet være til stede, forholdet til menneskene rundt en.

7.3 Stanley Milgrams lydighetseksperiment

Temaet lydighet i forhold til autoriteter var på begynnelsen av 1960-tallet i søkelyset grunnet Eichmann-saken, og kom på nytt i fokus etter My Lai-massakren av sivile vietnamesere, gjennomført av soldater etter ordre fra amerikanske befal. Igjen ble den allmenne forestillingen om at onde handlinger kun utføres av onde individer, ikke vanlige mennesker som en selv satt under tvil. Og igjen ble det i følge Atkinson m fl (1996) demonstrert for verden at tilsynelatende velfungerende, oppegående mennesker kan sette sine egne moralske standarder til side til fordel for ordrer fra autoriteter som bryter med disse.

I løbet av 1960- og 70-tallet utførte Stanley Milgram (1977) en rekke eksperimenter som hadde til hensikt å undersøke hvor villige mennesker er til å adlyde autoriteter, og hvor langt de kan gå med hensyn til overtredelser mot andre menneskers velbefinnende når de handler etter ordrer eller med en autoritets klarsignal. Han gjorde i tillegg undersøkelser rundt hvilke faktorer hvis tilstedeværelse eller fravær som kan styrke eller svekke velvilligheten til å adlyde ordre fra autoriteter.

Under eksperimentene ble vanlige kvinner og menn, som ble vervet via avisannonser, fortalt at de var med på forskning om læring. Deres oppgave i eksperimentene var å gi objektet som skulle lære elektriske sjokk av stadig økende styrke dersom vedkommende svarte feil. Bryterne som angav de ulike styrkene av elektrisk sjokk var merket med advarsler om hvor farlig styrkene var. Personen som skulle motta sjokkene var en del av eksperimentet og fikk aldri noe støt når eksperimentpersonen skulle straffe ham, men gav uttrykk for smerte når støtene ble gitt gjennom bevegelser og rop, noe som eksperimentpersonen kunne observere sammen med lederen av eksperimentet, i form av lyder gjennom en vegg. Dersom eksperimentpersonen nølte med å gi støt ble han eller hun nøkternt bedt om å fortsette av eksperimentets leder.

Hvor lydige eksperimentpersonene var, ble bedømt etter hvor sterke støt de var villige til å gi et annet menneske før de nektet å fortsette, selv med en autoritet, her i form av forskningsleder, som oppmuntret og beordret dem til stede. Denne formen for autoritet må kunne anses som forholdsvis mild, det er ingen reel mulighet for at han kan straffe ulydighet fysisk. Noe annet vil naturlig nok ha vært tilfelle hos Adolf Eichmann og Anton Schmidt slik Arendt (2000) forteller deres historier. De levde i en krigssituasjon hvor de visste med grunnlag i erfaring hva som var konsekvensen av ulydighet. Kjernen i saken er den samme, og resultatene av Milgrams undersøkelser viste overraskende nok at betenkelighetene ikke var av slik størrelse at det hemmet lydigheten til en autoritet betraktelig selv når å følge dennes ordrer var å skade et annet menneske.

Milgrams resultater viste at så mange som 65 prosent av deltagerne i eksperimentet var villige til å gi det sterkeste elektriske støtet, 450 volt, selv om personen som tilsynelatende mottok sjokkene på dette stadiet verken beveget seg eller gav lyd fra seg. Læringsobjektet var da, slik eksperimentet fremstilte det, satt ut av spill, og var nå uten evne til å protestere, øyensynlig på grunn av de elektriske sjokkene som forsøkspersonen hadde delegert. Alle som var med i eksperimentet var villige til å gi støt på 300 volt, selv om personen i det andre rommet sparket i veggen og gav tydelig uttrykk for smerte og at han ikke lenger ønsket å være til stede.

Milgram mener at samfunnet til en viss grad er avhengig av at noen er villige til å adlyde andre mennesker i visse situasjoner for at det skal fungere. Instanser i samfunnet som står over individet, så som skole og arbeidsgivere oppmuntrer til denne lydigheten. Dette er en lydighet som Milgram (1977) kaller samarbeidsvilje. Man adlyder her andre mennesker eller samfunnets normer frivillig. Det er ikke her noen form for tvang som får mennesket til å handle som det gjør. I denne type lydighet er det ikke frykt for autoriteten som fremkaller adferden, mer et ønske om å samarbeide.

I andre tilfeller er det kanskje frykten for straff eller smerte som får individet til å adlyde en autoritet, og lydigheten kan ikke lenger sees på som frivillig på samme måte. Dette er ikke en del av det som behøves for at et normalt samfunn skal fungere, dette er mer at noen mennesker bruker andre for å få oppfylt sine ønsker. Faktorene som kan forklare den enkeltes lydighet i en spesifikk situasjon ligger kanskje i større grad i situasjonen enn i individet selv. Mennesker tenderer til å bedømme andres handlinger ut fra personlige egenskaper man tillegger disse, heller enn situasjonen hvor adferden oppstår, mens når man bedømmer sine egne handlinger tenderer man til å tillegge situasjonen langt større betydning. I en situasjon hvor man lyder andres ordre anser man denne situasjonen som så sterk at man setter til side sine egne standarder og arbeider for å innfri de andres krav, til tider i den grad at man ikke lenger ser seg selv som ansvarlig for handlingene som er resultat av ordrene. Milgram identifiserer slik Atkinson m fl (1996) gjengir ham fire elementer han mener kan forklare lydighet i den grad at man tilsidesetter egne mål og ideer til fordel for en autoritet i enkelte situasjoner. Elementene som det antas kan gi slikt utslag på adferden er sosiale normer, tilstedeværelse, buffere og ideologisk rettferdiggjørelse.

7.3.1 Sosiale normer

I dette ligger blant annet forpliktelse til å fullføre noe man har startet. Har man sagt ja til en jobb og dermed gått med på å lyde ordre fra sjefen, vil de for svært mange være en stor barriere å bryte og trekke seg fra dette, eller å begynne motarbeide ordrene. Dersom engasjementet i utgangspunktet i tillegg er frivillig, slik som i Milgrams eksperimenter vil barrieren være enda større. Følelsen av å ha sviktet sin

overordnede vil akkompagneres av følelsen av nederlag ved at man tok feil ved å begi seg ut på dette og uhøfligheten som ligger i å trekke seg uten å ha fullført noe man har lovet. Dette er sterke elementer som kan virke ubetydelige for den som står utenfor, men for mange som befinner seg i en slik tvilssituasjon vil det fremstå som langt enklere å fortsette med noe man ikke støtter enn å trekke seg for å stå for sine meninger.

Så kan det muligens også ha vært for soldatene som av den amerikanske hæren var satt til å være fangevoktere i Abu Ghraib i Irak. De hadde sagt ja til jobben den dagen de meldte seg til tjeneste for fedrelandet sitt, og ved å si ja til et engasjement i en hær sier man i høyeste grad ja til å lyde ordre fra sine overordnede. Engasjementet i vestlige hærer er dessuten ofte frivillig, det er en karriere man velger på linje med karrierer innen andre yrkesretninger. Dette styrker den mentale forpliktelsen ytterligere. Så selv om ordrene etter hvert tok en retning som den enkelte soldaten kanskje ikke stod for, ville nok det å nekte ordrer fra sine overordnede og trekke seg fra sitt engasjement være en kraftig barriere å forsere for en god del av dem. For de fleste hadde kanskje denne barrieren en slik størrelse at det syntes enklere å fortsette i en jobb som stred mot egne prinsipper fremfor å bryte med et engasjement man selv har oppsøkt.

Adolf Eichmann argumenterte for noe lignende som Milgram fant i sine eksperimenter, å bryte med ordrer var noe man ikke kunne gjøre. Det var ikke innefor de sosiale normene i det tredje riket å sette spørsmålstejn ved det man fikk beskjed om å gjennomføre. Arbeidet i avdeling fire var dessuten en karriere Eichmann selv hadde valgt, og det kan i følge Arendt (2000) virke som Eichmann ikke på noen måte så det som et alternativ å søke en annen karriere. Et synspunkt som det nok kan ha vært en god del realisme i. Eichmann var ikke en mann med mange karrieremuligheter, men samtidig en mann som intenst ønsket en karriere. Hæren var for ham nærmest en nødløsning. Et brudd med hæren ville med høy sannsynlighet satt ham i en situasjon fullstendig uten arbeid, noe han fant sosialt forkastelig. For ham kan det synes som det var viktigere og enklere å leve etter det han anså som sosiale normer enn å bryte med dette for å leve etter allmenne humane retningslinjer.

7.3.2 Tilstedeværelse

Å opptre ulydig overfor en autoritet er langt vanskeligere dersom man befinner seg i fysiske nærhet av denne enn om man mottar ordre fra langt borte. Autoritetens tilstedeværelse vil øke sjansen for lydighet. I Milgrams eksperiment falt lydigheten med 44 prosent når lederen for eksperimentet gikk over til å gi ordre over telefon og ikke kunne observere hvor sterke støt objektet administrerte. Likeledes kan de amerikanske soldatene lydige adferd kanskje forklares med at de hele tiden oppholdt seg i nærheten av sine overordnede. Utførelsen ville muligens tatt en mildere form dersom ordrene kun kom langt bortefra, ved å jobbe side ved side med sine overordnede hadde de lite spillerom til å sluntre unna sine plikter. Adolf Eichmann stod i følge Arendt (2000) i en lignende posisjon, han hadde hele tiden overordnede han måtte forholde seg til og vise til resultater overfor. Dette gav ikke særlig stort rom for fri utfoldelse i andre retninger enn det som var planlagt fra instansene over ham.

7.3.3 Buffere

Jo flere elementer som skaper fysisk eller psykisk avstand, og fungerer som buffer mellom overgriper og offer jo større sjanse er det for at overgriperen vil lyde ordrene fra sin autoritet. Lydigheten gikk drastisk ned i Milgrams undersøkelser når objektet måtte oppholde seg i samme rom som personen de gav elektriske støt. Ved introduksjon av flere ledd mellom objektet og personen som skulle motta støtene økte lydigheten. Det blir lettere å være med på overgrepet jo mindre del av overgrepet man står for, selv om ens del er en forutsetning for av overgrepet kan finne sted. Eichmann følte seg ikke ansvarlig for det som hadde skjedd med jødene under andre verdenskrig. Han var kun transportansvarlig og hadde aldri lagt sin hånd på en jøde for å gjøre ham vondt. Dessuten hadde han bare fulgt ordre, det var ikke hans ideer som hadde ført til jødernes lidelser. Hans buffere var leddene mellom ham selv og avlivning av jødene. Hans innsats var en forutsetning for at jødene kunne bli drept, men i og med at det var flere ledd, så som forvaring og arbeid, mellom hans innsats og jødernes død følte han ikke ansvar for det han hadde vært en del av.

7.3.4 Ideologisk rettferdiggjørelse

Dersom man finner sin autoritets makt og innflytelse legitim i forhold til holding og ideer, får autoritetens ordrer en ideologisk rettferdiggjørelse som etter hvert kan gjøre det vanskelig å nekte ordrer. Når man tror så sterkt på en sak at man slutter seg til den, og er villig til å jobbe for den og den som leder den, kan det underveis bli vanskelig å bedømme når det ikke lenger virker som man jobber for det man trodde på i utgangspunktet. Heller enn å bryte ut vil man da kanskje rettferdiggjøre sine lydige handlinger i forhold til saken. Dersom saken er viktig nok, og lederen er god nok vil det være lettere å fortsette å lyde ordrer som bryter med egne holdninger enn dersom man tviler sterkt på sin leder.

Dette kan kanskje være noe av forklaringen for de amerikanske soldatene i Irak. De hadde en karismatisk leder i president Georg W. Bush, som kjempet det godes og Guds kamp mot ondskapen selv, Saddam Hussein. Hussein var en tyrannisk leder for et undertrykt folk som dermed automatisk ble en del av fienden. For å bekjempe Hussein måtte de gjøre en innsats for å bekjempe hans folk. Dette var det godes kamp mot terror og ondskap, noe som kan ha virket som rettferdiggjørende overfor en del handlinger som ble utført mot den irakiske befolkningen, kanskje også mishandling av fanger som var satt i deres varetekt.

Dette er faktorer som i følge Milgrams konklusjoner kan føre til at man tilsidesetter egne mål, holdninger og verdier. Det er elementer som delvis ligger i individet selv personlig, men som kanskje i enda større grad ligger i den aktuelle sosiale situasjonen man befinner seg. Bauman (1997) mener at Milgram viste at mulighetene for overgrep og inhuman adferd ligger i sosiale relasjoner mellom mennesker, innebefattet forholdet til en eventuell autoritet. I tillegg til at man bryter med egne mål, holdninger og verdier er dette noe som kan føre til en svekkelse av følelsen av eget ansvar for handlingene. For ved å underkastes en autoritet mister man noe av sin personlige frihet, og med dette kan også noe av ansvarsfølelsen forsvinne. Eichmann uttalte i følge Arendt (2000) selv at de leddene som var mellom ham og drapene på jødene som en slags buffer svekket hans ansvar for konsekvensene av hans delaktighet. Det var ikke han selv som utførte drapene, selv om han med sin iherdighet og presisjon lettet jobben for dem som stod i enden av rekken av ledd,

som alle på sin måte var en forutsetning for sluttresultatet. Ved at han selv ikke var til stede mens jødene døde så han ikke antydning av blod på sine egne hender. Han var med leddene i mellom seg og sluttstasjonen fri for ansvar i egne øyne.

De færreste benekter grusomheten i Eichmanns handlinger og ansvarsfraskrivelse, men har menneskene lært noe av Holocaust i den grad det har konsekvenser for deres adferd?

8 Drøfting

I denne delen av teksten vil temaet for oppgaven drøftes ytterligere. De ulike delene vil bli drøftet i forhold til både teoriene og eksemplene om menneskers handlinger i krigssituasjoner og psykologisk forskning som har blitt presentert i teksten. Først vil jeg drøfte de tre hovedspørsmålene i oppgaven, om menneskene har lært noe av overgrep som har funnet sted i historien, om overgripere er vanlige mennesker og hva det er i menneskenes miljø som kan få dem til å begå overgrep. Deretter følger en drøfting av ansvar, frihet, menneskesyn og selvforståelse. Så følger en dypere drøfting av Hannah Arendt hvor Vetlesen kommer mer frem. Til slutt kommer en avrunding av oppgaven.

8.1 *Har menneskene lært noe av historien om jødeforfølgelsen?*

Dette er naturlig nok et spørsmål som er vanskelig å besvare og en problematikk som er vanskelig å bedømme. Folkemord er beklagelig nok ikke noe som begynte med Adolf Hitlers endelige løsning for det jødiske folket og det sluttet ikke å forekomme den dagen Hitler mistet makten over det tredje riket. Det er heller ikke slutt på den tiden da dette ble planlagt og gjennomført av styresmaktene i landet hvor folket som blir utsatt for overgrep har sin tilhørighet. Senest på 1990-tallet ble verden vitne til folkemord i det gamle Jugoslavia. Her forsøkte serberne med lederen Slobodan Milosevic i spissen å gjennomføre sin etniske rensning av Kosovo. Det ble i 1999 i *Rapport om massedrap i Kosovo* (1999) anslått at minst 225 000 kosovoalbanske menn mellom 14 og 59 år var savnet, 5000 av disse mennene var med sikkerhet henrettet. Massegraver som ble laget for å skjule forbrytelsene blir fremdeles oppdaget, og omfanget av dette folkemordet viser seg stadig å være større enn fryktet. Slik sett kan det virke som menneskene ikke

har lært av folkemordet på jødene, de ser ikke problematikken i å forsøke å gjøre liknende overgrep som tyskerne satte i gang mot det jødiske folk.

Samtidig jobber idealistiske organisasjoner som Amnesty International daglig for å motarbeide og forebygge nye overgrep. De formidler for eksempel gjennom *Amnestys hjemmesider* (2005) menneskerettighetene til mennesker verden over, og øver press på makthavere som handler på tvers av disse og begår eller lar det forekomme overgrep. I tilfelle med fredsprisvinneren Aung San Suu Kyi, fra Burma, som ble holdt fanget i sitt eget hjem i en årrekke uten gyldig dom og begrunnelse har Amnesty International jobbet for å få oppmerksomhet på saken og for at andre land skal sette i gang tiltak mot regjeringen som holdt henne fanget. Dette er et tilfelle man kanskje ikke ville ha hørt så mye om uten Amnestys iverdige innsats for hennes frihet blant annet gjennom medier, som med Hagens artikkel (2005) om Aung San Suu Kyi.

Mange av verdens myndigheter jobber også aktivt for at menneskerettighetene skal overholdes og overgrep skal forebygges, og det er i følge *FNs hjemmesider* (2005) etter hvert samarbeid mellom mange land i de Forente Nasjoner om hvordan man skal unngå overgrep mot enkelt mennesker og folkegrupper. Når det kommer frem at noen nasjoner begår eller tillater overgrep mot mennesker er det ikke uvanlig at andre land setter i gang straffetiltak mot dette landet, i form av for eksempel boikott av handel med landet. Norge vedtok i følge Eriksen (2003) i 1987 en lov mot handel med Sør-Afrika for å øve press på den diskriminerende apartheid-regjeringen som styrte landet. Mange land har dessuten lagt inn i det obligatoriske pensumet for sine grunnskoler temaer som andre verdenskrig, Holocaust og holdningsskapende arbeid for å øke barnas toleranse og medmenneskelighet. En del av dette er turene som utvalg av elevmassen i grunnskolen i Norge tar i forbindelse med et prosjekt arrangert av Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz. Dette er i følge *Stiftelsen Hvite busser til Auschwitzs hjemmesider* (2005) turer hvor elevene blant annet er innom konsentrasjonsleiren Auschwitz og får bevitne stedene de ellers bare leser om.

Man kan si at det er skapt anerkjennelse for humane verdier og prososial adferd. Slik sett kan det se ut som menneskene har lært noe av overgrep som har forekommet i historien, så som folkemordet på jødene. Holocaust har fått konsekvenser for

menneskeheten, problematikken med overgrep mot mennesker har kommet på dagsordenen. Grusomhetene som ble utført mot jødene har fått følger for samarbeid mellom ulike land, og det preger hverdagen til så vel mennesker som styrer land som skolebarn verden over.

8.2 Er det mulighet for at menneskene kan lære av overgrepene i historien?

Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, kan tolkes som at mennesker begår feil og dermed også overgrep mot andre mennesker fordi de lar andre mennesker definere dem og hva som er rett eller galt. Sartre (1993) mener man setter et ideal for hvordan man mener alle mennesker bør være ved å definere seg selv på en bestemt måte som man ønsker å være. Man er slik man mener de fleste burde være. De amerikanske soldatene i Irak ville ha opptrådt slik de ønsket at alle mennesker skal handle om de etterlevde Sartres ideal, inkludert hvordan de mente at fangene skulle ha opptrådt dersom det var fangene som holdt soldatene i fangenskap.

Ved, med sin forkunnskap om blant annet historien om jødeforfølgelsen, å reflektere over hva man ønsker å være og hvordan man ville opplevd å være i andres situasjon kan man tolke Sartre (op.cit) dit hen at menneskene kan lære av historien. Dersom menneskene fortsetter å la seg styre av ytre definisjoner vil ingen utvikling skje og overgrepene vil kunne gjenta seg, så lenge ikke de ytre definisjonene tar en human form. For å vite hva som er virkelig riktig adferd kan ikke menneskene satse på at de ytre definisjonene er korrekte i forhold til andre mennesker, de er nødt til å gå i seg selv for å finne dette. Slik kan menneskene virkelig lære av historien, og noen overgrep kan unngås.

Honneth (2003) kan tolkes som at menneskenes handlinger i noen grad påvirkes av deres behov for anerkjennelse. Hvor man finner tilfredsstillelse for dette behovet avhenger av hvor man søker anerkjennelse og hvor man får det. Dersom det er av stor betydning for mennesket å få tilfredsstillt dette behovet vil man kanskje ta i mot den anerkjennelsen man kan få. Får man det ikke hos dem man aller helst ønsker anerkjennelse fra søker man videre til man finner det. Denne søken etter tilfredsstillelse kan være en reflektert og bevisst prosess. For noen mennesker er det

bedre å få oppmerksomhet for ugagn enn å ikke bli sett i det hele tatt. Dette er en potensiell forklaring på hvorfor mennesker søker ekstreme grupperinger med uheldige adferdsmønstre i forhold til medmennesker utenfor grupperingen. I disse grupperingene får de tilfredsstilt sitt behov for anerkjennelse. Hadde de fått anerkjennelse andre steder hadde de kanskje ikke tatt i mot anerkjennelsen fra de ekstreme grupperingene.

Kanskje var det dette som styrte de amerikanske fangevokterne i Irak. De hadde kanskje ikke funnet noen anerkjennelse i de andre miljøene de har prøvd ut, men i hæren fant de det. Dessuten skapte overgrepene de gjennomførte oppmerksomhet, det ble fokus på deres person. Selv om dette var negativ oppmerksomhet, følte det kanskje bedre enn å ikke bli lagt merke til. At man tar i mot anerkjennelse der man kan få det kan i tillegg kanskje være med å forklare noe av det tyske folks begeistring for Hitler, han anerkjente dem som førsteklasses medlemmer i det tredje riket, de var kremen av mennesker og av ypperste rase. Entusiasmen var ganske sikkert ikke like høy blant de jødiske tyskerne, de som ble sett ned på og forfulgt av styresmakten.

Det er med denne søken eller oppnåelsen av anerkjennelse hos mennesker i miljøer som ikke har humane holdninger at man med Honneth (2003) kan forklare hvorfor overgrep forekommer. Lignende kan man forklare hvordan det kan unngås. Dersom det i hele befolkningen og i alle miljøer blir mer fokus på humane verdier og at medmenneskelighet er noe som høster høy anerkjennelse kan man motvirke henfall til overgrep. Det er dermed viktig for dem som det søkes anerkjennelse hos å opptre ansvarlig i forhold til dem som søker anerkjennelse. Ved å unngå å krenke andre mennesker kan man få videreformidlet gode holdninger og handlinger, og dermed unngå mulige overgrep. Ved at det skapes rom for anerkjennelse ved humane verdier med bakgrunn i historien om overgrep kan menneskene lære av historiens feilgrep og handle medmenneskelig deretter.

De aller fleste vil antageligvis si seg enige i at mishandlingen som de amerikanske soldatene i Irak utsatte fangene i Abu Ghraib fengselet for var forkastelig. De fleste synes i likhet med domstolen som førte sakene mot soldatene at dette var handlinger som bør straffes. Lynndie England ble i september 2005 i følge Karlsen (2005) dømt til tre års fengsel. Men hva med dem som Heard (2004) mener har lagt til rette for et

slikt miljø i sine hæravdelinger at dette kan forekomme? Man kan med støtte i Honneth kanskje si at overgriperne i denne saken selv er en type offer. Offer for krenkelsen som de i høyere posisjoner utsetter soldatene for ved å presentere et miljø med så inhumane verdier. Dette renser ikke soldatene for skyld, men det kan få en til å undre om noen med skyld i en annen type overgrep kanskje har sluppet lett unna.

Slik jeg tolker og bruker Sartre (1993) og Honneth (2003) er muligheten åpen for at menneskene kan lære av overgrepene som historien forteller om, men klarer menneskene å oversette denne lærdommen til hverdagslivet de velger å leve?

8.3 Evner menneskene å se paralleller til hverdagen?

Menneskene har altså tilsynelatende lært noe av overgrep i historien, det har satt ting på dagsordenen og gjort temaer og holdinger til selvfølgeligheter i hverdagen. Det jobbes aktivt i store deler av verden for å unngå at lignende overgrep finner sted. Men samtidig ser vi at det likevel forekommer mindre og større overgrep fra tid til annen. Evner ikke menneskene å se paralleller fra store overgrep til sin egen hverdag? Det kan synes som en del mennesker ikke klarer å se at kanskje deres egne små hverdagsovergrep er del av det som kunne gjøre Holocaust mulig. For noen synes store overgrep og hverdagens fordommer muligens å være i ulike dimensjoner. Det man selv gjør av handlinger mot andre mennesker som er begrunnet i intoleranse og fordommer virker så lite og uskyldig sammenlignet med å støtte en leder som har som mål å utrydde et helt folk. Kanskje er det de enkeltes litt intolerante holdinger som tillater at større overgrep kan finne sted.

Man kan med Honneth (2003) forklare holdinger og handlinger med at man søker anerkjennelse hos andre mennesker. Mulig er det denne søken etter anerkjennelse som tillater inhumane verdier å slå rot. Dersom man får inntrykk av at miljøet rundt en, som en søker anerkjennelse hos verdsetter holdninger som diskriminerer andre mennesker, vil en kanskje kunne adoptere disse holdingene for å oppnå tilfredsstillelse av behovet for anerkjennelse. Ved å leve i et miljø med krenkende holdinger overfor medmennesker ser man kanskje ikke at disse holdingene er en del av det som gjør at større overgrep kan finne sted.

Det er ikke bare myndigheter som begår overgrep, noen må i utgangspunktet som regel støtte disse myndighetene slik at de har mulighet til å gjennomføre det de ønsker. Det finnes tilfeller der diktatorer har tilrøvet seg makten og nærmest holder sitt folk som fanger, men selv i disse tilfellene er diktatorene avhengige av å ha noen som støtter dem. En person kan vanligvis ikke gjennomføre et folkemord alene, noen må hjelpe til, de er avhengige av for eksempel en hær som kan utføre deres ordre. Hitler kunne sannsynligvis ikke ha gjennomført den endelige løsningen på egenhånd. Han var avhengig av støtte og hjelp fra sin regjering, sin hær og sitt folk, han var slik Milgram (1977) beskriver det avhengig av deres lydighet. Dersom alle andre i Tyskland var i mot det som var den endelige løsningen på jødeproblemet og handlet deretter ville det antagelig ikke kunne blitt noe Holocaust. En mann kunne ikke ha kommet særlig langt i utførelsen av et folkemord dersom alle andre i samfunnet hvor han befant seg jobbet mot dette, da ville han ha blitt stanset langt tidligere i prosessen. Men underveis i prosessen i et folkemord er sannsynligvis ikke alle like godt informert om hva som foregår, og man ser ikke konsekvensene av ens passive holdninger før langt senere. Holdinger som myndighetene vanligvis har innarbeidet i sin befolkning over lengre tid. Befolkningen består som regel både av vanlige mennesker som gjennom sine passive holdninger og handlinger aksepterer overgrep, og mennesker som blir en mer aktiv del av overgrep.

8.4 Overgripere er vanlige mennesker

Som eksemplene i denne oppgaven viser, fra Adolf Eichmann og de amerikanske soldatene som tjenestegjorde i Irak i 2003 til deltagerne i Stanley Milgrams eksperimenter om lydighet i forhold til autoriteter, er mennesker som begår overgrep mot andre mennesker svært ofte helt vanlige mennesker. Med vanlige menes at de hverken før eller etter at overgrepet har funnet sted har utvist ekstrem adferd eller holdinger i forhold til aggressivitet, sadisme, rasisme, vold eller andre usosiale tendenser.

Eichmann blir i følge Arendts redegjørelse (2000) beskrevet som en kjærlig og omgjengelig familiefar. England, som var en av fangevokterne i Abu Ghraib som ble funnet skyldig i fangemishandling, blir både av fagfolk og mennesker som kjenner henne, i følge Skau (2005) beskrevet som normal. Men beskrivelsene av deres

handlinger mot andre, forholdsvis vergeløse mennesker strider i mot det de fleste mennesker vil betegne som normal adferd. Dermed vil det være vanskelig å anse gjerningsmennene som normale, og de fleste vanlige mennesker har noen grad av vansker med å godta dette. Det var dette aktoratet i saken mot den amerikanske soldaten Lynndie England vektla. De påstod at soldaten visste hva hun gjorde, og hun gjorde det fordi hun likte å se fangene lide. Aktoratet mente i følge Aune (2005) at mishandlingen ble gjennomført av en sadistisk person, ikke en normal jente med menneskerettighetene som standard for hvordan man handler mot andre. De klarte i likhet med de fleste vanlige mennesker ikke å se at det er mulig for andre vanlige mennesker å delta i slike grusomheter.

Historien viser dessverre utallige eksempler på at dette er mulig, den viser at det aller meste er mulig. Det er bare at vanlige mennesker ikke vet det, som en som kom fra Holocaust med livet i behold i uttalte, følge Vetlesen (2003). Vanlige mennesker flest hverken vet eller tror at de som deltok i gjennomføringen av den endelige løsningen eller fangemishandlingen i Irak er vanlige mennesker. Kanskje er det i tillegg slik at de ikke ønsker å vite det. For å sitte inne med en kunnskap om at overgriperne ikke er så ulik en selv vil sette en selv i samme kategori som en gruppe mennesker man fordømmer og ikke ønsker å identifisere seg med. Dette kan være en nyttig reaksjon fordi det øker barrieren for selv å delta i lignende overgrep, man vet man vil kunne tape sosial aksept ved å handle vondt mot andre mennesker.

Men kanskje er det som Vetlesen (op.cit) hevder viktig å kunne ta inn over seg at det er vanlige mennesker som deltar i slike overgrep for å kunne forebygge at det gjentar seg. Dersom man ser på overgriperne kun som monstre vil ikke forebygging og refleksjon ha noe for seg mot vanlige mennesker, og sjansen for at historiens overgrep vil gjenta seg vil fremdeles være til stede.

8.4.1 Vanlige mennesker som overgripere forklart med Honneth

Man kan forsøke å forklare dette med Honneths (2003) behov for anerkjennelse. Disse overgriperne ville kanskje handlet annerledes dersom de hadde vært i et annet miljø. Et miljø som i større grad vektla menneskelige egenskaper og verdier. Dersom det i Eichmanns tilfelle hadde vært en leder med likestilt eller høyere makt i forhold

til Hitler, men med gode og humane holdinger som hadde gitt Eichmann anerkjennelse er det ikke urimelig å anta at Eichmann kunne ha gjort en lydig og iherdig innsats i det godes gjerning i stedet for innsatsen han gjorde i arbeidet for å fullføre den endelige løsningen på jødeproblemet. Hadde England og hennes medsoldater i hæravdelingen som fungerte som fangevoktere i Irak, fått høyere anerkjennelse for å ha gjennomført sin tjeneste ved å behandle fangene med verdighet enn det de fikk ved å mishandle dem kan utfallet ha blitt et annet. Honneths teori åpner for muligheten for at ugjerninger utført av vanligvis normale mennesker kunne ha forblitt ugjort dersom ledere som overgriperne søkte anerkjennelse hos hadde vært seg bevisst det store ansvar som denne posisjonen innebærer.

8.4.2 Vanlige mennesker som overgripere forklart med Sartre

Sartre (1993) ser på mennesket som nøytralt i utgangspunktet, etter hvert velger mennesket hvordan det ønsker å være og å leve. Dersom mennesket velger å gå i seg selv og ut fra følelser og stemninger i dets indre finne hva det mener er riktig adferd i forhold til seg selv og til andre mennesker kan det ikke gå så galt. For i det enkelte menneskets indre ligger retningslinjer for hvordan man skal handle og være. Både Honneth (2003) og Mead slik Vaage (1998) gjengir ham, anser dette som noe langt mer sosialt anliggende, moralen ligger hos dem forankret i fellesskapet og individet må vurdere den der, ikke finne den hos seg selv. Man ser hos Sartre (op.cit) ved å reflektere over situasjoner hvordan ting kan føles og oppfattes av andre mennesker, og hvordan man selv ville ha opplevd denne situasjonen og ønsket at andre ville ha handlet. Etterlever man disse følelsene og stemningene vil man opptre humant, og overgrep vil ikke være et alternativ.

Ser man på overgriperne som er beskrevet i denne teksten i forhold til Sartres teori vil man dermed anslå at de ikke har gjort som hans ideal er, og gått i seg selv. Overgriperne, som i utgangspunktet er vanlige mennesker, har latt ytre definisjoner, definisjoner som er satt av andre, styre sin adferd. De har ikke selv tatt bevisste valg i forhold til sin adferd, de har ikke gått til sitt indre og reflektert rundt sine handlingsalternativer. Hadde de gjort det ville de ha oppført seg verdig og humant overfor menneskene som i stedet ble offer for deres overgrep. Veien fra normalt

menneske til å bli et menneske som begår overgrep mot andre ligger i følge Sartre slik Løvlie Schibbye (2002) fremstiller hans teori, i å ikke aktivt reflektere over hvordan man mener mennesker skal opptre. Går man igjen til Sartre selv (1993) kan man se på begrepene vanlige mennesker og overgripere. Sartre mener at mennesket ikke er noe før det har handlet deretter. Mennesket er sine handlinger. Dersom et menneske hele livet har bedrevet såkalte vanlige handlinger er det et vanlig menneske, og det er ingen grunn til at andre mennesker skulle se dette mennesket som noe annet enn vanlig, som i tilfelle med Lynndie England. Men når dette mennesket begår handlinger som krenker andre mennesker kan det også sees som en overgriper, og dette individet kan i tillegg til å være vanlig defineres deretter. Med Sartres ord kan man si at mennesket ikke er født som overgriper, så lenge det bedriver vanlige handlinger er det et vanlig menneske, men den dagen det begår overgrep blir det en overgriper. Å være noe krever sine handlinger.

8.4.3 Kan Honneth og Sartre brukes som plausible forklaringer på overgrep?

Forstår man etter å ha vurdert Honneths (2003) og Sartres (1993) teorier i større grad hva som kan få vanlige mennesker til å begå overgrep? Begge teoriene viser troverdig hva det er som kan styre menneskenes handlinger. Menneskets søken etter anerkjennelse fra sine medmennesker kan kanskje tolkes til det som gjør Honneths menneske menneskelig og sosialt. Det ønsker å tilpasse seg samfunnet for at det selv skal passe inn og for at samfunnet skal kunne fungere. Det er også et levesett som kan kreve refleksjon over handlingsalternativer, det trenger ikke være bare automatikk og umiddelbar tilfredsstillelse av behov som påvirker menneskets handlinger. Men noen ganger lykkes man ikke fullstendig, kanskje kan det være i forhold i miljøet hvor man søker anerkjennelse det går galt.

Kanskje er ikke menneskene man søker anerkjennelse hos klar over hvilket ansvar og hvilken makt dette gir dem, eller kanskje ligger forklaringen i mangel på kapasitet hos den som søker anerkjennelse. I mange tilfeller av slike forhold vil det kunne være en asymmetri til stede, som mellom barn og voksen. Er man ikke seg bevisst denne forskjellen seg i mellom kan det slå feil ut. Dette kan skje ved at en krenker det andre mennesket i form av å ikke møte det på relevante premisser, noe som kan

anses som en form for overgrep. De fleste vil kanskje kunne huske episoder hvor man har ønsket anerkjennelse i den grad at man har handlet annerledes enn man ellers ville ha gjort med både positive og negative utfall. Mennesker flest er antagelig ikke ukjent med å ha gjort noe dumt og utenkt for å øke sin status hos barndommens idealer, eller gjort noen en hyggelig tjeneste man egentlig ikke hadde lyst til å gjøre for å være grei og skape hyggelig stemning overfor noen man verdsetter.

De fleste mennesker vil nok like å anse seg selv som en som lever etter Sartres ideal slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir det, med egne tanker og idealer for sine handlinger, som også Honneth (2003) vektlegger i sin anerkjennelsestenkning. De fleste vil vel også måtte innrømme at de før eller senere har latt andres definisjoner av dem selv styre tanker og handlinger. Enten man er kjent for å være en snill og omsorgsfull person eller en bråkmaker vil dette for mange påvirke deres adferd. Det er kanskje da enklere å fortsette med det som er forventet av en enn å bryte med dette, tenke gjennom hva man vil være, og handle deretter. Det forplikter i større grad å ta et eget valg på dette. Dersom man lever etter andres definisjoner av en selv, er dette noe man kan legge skylden for på andre. Men velger man å gå i seg selv og virkelig finne ut hvem man er og leve deretter velger man samtidig, i følge Sartre (1993) å gi uttrykk for hvordan man mener alle andre mennesker skal leve. Man setter et ideal for andre gjennom seg selv. Dette er ikke nødvendigvis et enkelt valg, og man kan etter å ha vurdert Sartres teori kanskje lettere forstå at vanlige mennesker kan velge en lettere vei og delta i overgrep som de ellers ikke ville ha vært en del av. Mennesket kan kanskje stå i fare for å bli overbelastet om det lever fullt ut i Sartres ideal. Mennesket har muligens behov for noen kategorier og skjemaer for normer og adferd fra sine omgivelser for å kunne fungere, ikke minst om man skal kunne fungere i samspill med andre mennesker. Likeledes kan man etter å ha vurdert Honneths teori (op.cit) i større grad forstå hvordan menneskene kan feile når de er en del av et miljø med inhumane verdier.

8.4.4 Milgrams forklaring på overgrep utført av vanlige mennesker

Milgram (1977) mener at mennesker har en sterk tendens til å adlyde autoriteters ordre, selv om disse ordrene kan få konsekvenser for andre menneskers velbefinnende og gå på tvers av det lydige individets personlige standarder for

hvordan man opptrer i forhold til andre mennesker. Hans teori, som ble utarbeidet i forhold til hans forskning på menneskers lydighet i forhold til autoriteter styrker antagelsen om at helt vanlige mennesker kan delta i overgrep mot andre mennesker, overgrep som ikke faller inn under det som allment oppfattes som normal adferd. Resultatene i Milgrams eksperimenter var i følge Bauman (1997) overraskende for fagmiljøet, og det var i begynnelsen motstand mot resultatene. Men ved utallige etterprøvinger har resultatene gjentatt seg. Vanlige mennesker synes villige til å begå overgrep mot medmennesker for å tilfredsstille sine omgivelser, og det har blitt hentydet at Milgram viste at det er en potensiell Eichmann i de fleste mennesker. Milgram oppgir, slik Atkinson m fl (1996) gjengir ham fire elementer han antar kan ha så sterk påvirkning på et individs adferd at det er villig til å sette til side egne standarder for holdninger og handlinger overfor andre mennesker til fordel for en tilsynelatende autoritets ordre. Han mener at sosiale normer, som i form av følelse av forpliktelse til å fullføre noe man har begitt seg ut på kan være med på å få et normalt menneske til å gjennomføre handlinger det egentlig ikke ville ha gjort.

Adolf Eichmann forklarte slik Arendt (2000) gjengir ham at å bryte ut av en stilling man hadde oppnådd og fått æren av å bli tildelt ikke var noe man kunne gjøre. Ved å ha takket ja til jobben forpliktet man til å utføre den. Milgram oppgir også tilstedeværelse av autoriteten som noe som kan påvirke menneskers velvillighet i forhold til å adlyde ordre. Han mener at dersom autoriteten befinner seg i umiddelbar nærhet øker dette sjansen for lydighet. Det tredje elementet som Milgram mener øker graden av lydighet og sjansen for at mennesker deltar i overgrep er buffere som kan skape psykisk eller fysisk avstand mellom overgriper og offer. Eichmann hadde i følge egne uttalelser slik Arendt (op.cit) videreformidler dem, ikke noe fysisk med jødernes død å gjøre, dermed var han heller ikke ansvarlig for dette, og det gjorde at han med mindre betenkeligheter kunne utføre jobben sin. Han hadde i tillegg Hitlers propaganda om at den endelige løsningen på jødeproblemet var til landets beste som en rettfærdiggjørende faktor i det arbeidet han var satt til å gjøre. Ideologisk rettfærdiggjørelse er det siste av elementene som Milgram mener øker graden av velvillighet når det gjelder å adlyde autoriteter.

Milgram (1977) mener disse fire elementene kan være med å forklare hvorfor tilsynelatende normale mennesker kan delta i overgrep mot sine medmennesker

dersom de blir beordret til det av en oppfattet autoritet. Han mener at barrieren for å gå på tvers av det en autoritet forlanger til tider er høyere enn barrieren for å begå overgrep mot andre mennesker, grunnet effekten disse elementene har på vanlige menneskers adferd. I følge hans forklaring kan grusomme handlinger utføres av vanlige mennesker, det krever ikke noe monster slik man gjerne ønsker å tro.

Lynndie England handlet, i følge eget utsagn slik Skau (2005) gjengir henne, ikke etter ordrer, hun visste hva hun gjorde. Det var også dette retten slik Aune gjengir det (2005) konkluderte med da hun ble funnet skyldig i mishandlingen av fangene som ble overlatt i hennes varetekt. Kan hun da sies å være normal, slik som både fagfolk og hennes egen omgangskrets påstår at hun er? Her dukker igjen problematikken med forklaringer opp. Hun kan ha hatt andre motiver enn at sannheten skulle komme frem for å påstå at hun visste og valgte hva hun gjorde. Det kan ha vært muligheten til lavere straff som følge av tilståelse av forbrytelsene hun var tiltalt for. En tilståelse innebærer at hun selv må ha valgt å gjennomføre overgrepene, til fulle forstod omfanget av hva hun gjorde og at hun alene var ansvarlig for overgrepene hun gjennomførte. I følge Skau (op.cit) trodde dommeren i rettsaken mot England ikke at hun oppfattet alvorret og omfanget av forbrytelsene hun tilstod, han mente at hun bare hadde fulgt ordrer, da han tidligere i rettsaken krevde pause for å få klarhet i hva England mente. Dommeren anslo at hun var en vanlig person som begikk overgrep ved å følge noen andres ordrer. Det er mulighet for at han mente at normale mennesker kan begå unormale handlinger, han anslo Englands handlinger til å være mer unormale enn England selv.

8.4.5 Om vanlige mennesker som overgripere

Overgripere i store overgrep som historien forteller oss om er ofte vanlige mennesker. Dette er noe som viser seg gang på gang, både i beretninger fra virkeligheten som med de amerikanske soldatene som var satt til å være fangevoktere i Irak og resultater fra forskningen som Stanley Milgrams lydighetseksperiment (1977). Men for vanlige mennesker som står utenfor kan det være vanskelig å forstå at det er vanlige mennesker som begår slike ufattelige overgrep, kanskje fordi disse vanlige mennesker ikke anser det som sannsynlig at de selv kunne være en del av lignende overgrep. Resultatene fra Milgrams undersøkelser rundt menneskers

villighet til å adlyde autoriteter viste at under ledelse av en form for autoritet var et flertall av deltagerne i eksperimentet villige til å begå overgrep mot andre mennesker, her i form av å delegere elektriske støt. Når man leser referat som Atkinsons m fl (1996) av Milgrams undersøkelse kan man bli noe overrasket over hvor villige deltagerne var til delegere støtene, særlig med tanke på at dette skal være normale mennesker uten unormal historie av vold og aggressivitet. Men like fullt er resultatene der, og man kan ved ydmyk refleksjon innse at kraften i situasjonen og sosiale prosesser kan sette ens personlige egenskaper til side. Skremmende nok kan man ikke lenger med sikkerhet si hva som hadde blitt resultatene for ens egen del i lignende situasjoner, selv om slike refleksjoner med Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, er et godt stykke på vei til riktig handling. Hva er det så i situasjonene hvor overgrep finner sted som gjør at mennesker blir overgripere?

8.5 Hva er det i miljøet som får mennesket til å begå overgrep?

Det synes ikke å være betydelige forskjeller mellom mennesker som begår overgrep i eksemplene i denne oppgaven og de som ikke handler vondt mot sine medmennesker. Forskjellene synes kanskje først å fremkomme når disse vanlige menneskene havner i situasjoner som skiller seg fra dagliglivet. Så lenge de har levd et hverdagsliv har ikke menneskene rundt dem som etter hvert ble overgripere oppfattet at disse var noe annerledes enn andre vanlige mennesker. Det kan dermed virke som man bør søke andre steder enn i personene for å kunne forstå hvorfor noen mennesker deltar i overgrep mens andre finner muligheter for å handle humant i lignende situasjoner. Neste skritt i søken er å se på miljøet eller situasjonene hvor overgrepene finner sted. Hva kan det være i et menneskes omgivelser som får det til å sette sine egne normer for rett og galt til side og ta del i handlinger som krenker andre menneskers velbefinnende?

I følge Browns redegjørelse (2000) av blant andre Zimbardos undersøkelser har miljøet og holdinger i gruppen man befinner seg mye å si for hvordan man opptrer i forhold til andre mennesker. Dersom gruppen i utgangspunktet har et humant og vennligsinnet miljø vil den opptre deretter når gruppen etter hvert må forholde seg til andre mennesker. Dette kom frem i undersøkelser der grupper ble bedt om å straffe

et læringsobjekt med elektriske støt dersom han eller hun feilet. Dersom det var lagt til rette for at miljøet i gruppene skulle være vennlig delegerte de langt mildere straffer enn dersom det var lagt opp til at miljøet skulle preges av hardere holdinger. Miljøet i gruppen er noe som også Honneth (2003) vektlegger i sin teori om anerkjennelse.

Det er ikke utenkelig at miljøet i SS-gruppen hvor Eichmann i følge Arendt (2000) virket som spesialist på jødesaker mens Hitler styrte Tyskland med jernhånd ikke hadde noe humant og individuelt tilrettelagt miljø. Det er sannsynlig at miljøet i en gruppe hvis arbeid har til hensikt å effektivt gjennomføre et folkemord ikke vektlegger medmenneskelige verdier. For at det skal være mulig å fullføre en slik jobb må man antagelig legge opp til en viss kynisme og hardhet i gruppen. Her kan det ikke tas hensyn til individuelle menneskelige svakheter, man bør kanskje utvise hardhet overfor gruppens medlemmer for å demonstrere hva som forventes av dem i deres utførelse av arbeidet. Kanskje var dette en del av det som gjorde at Eichmann handlet som han gjorde.

8.5.1 Forsøk på forklaring med Honneth

Honneth (2003) vil kanskje si at det er menneskene man søker anerkjennelse hos som er det elementet i miljøet som kan påvirke et menneske til å begå overgrep. Enten skjer dette ved at man søker anerkjennelse hos feil mennesker, det være seg mennesker med antisosiale holdninger eller mennesker som krenker den som søker anerkjennelse ved å gi uttrykk for at denne må handle vondt mot sine medmennesker for å oppnå deres anerkjennelse. Dette kan ha vært tilfelle for Adolf Eichmann slik Arendt (2000) forteller hans historie. Han søkte anerkjennelse hos resten av SS, hos de tyske myndighetene og hos sin fører, Adolf Hitler. Dette var mennesker som ikke bare hadde gode hensikter med tanke på andre mennesker, hensikter som var vel kjent i de innerste kretser hvor Eichmann ønsket å sirkulere. For å få muligheten til å sirkulere i disse kretser måtte han, om man legger Honneth (op.cit) til grunn for hans handlinger, oppnå anerkjennelse hos de andre medlemmene i miljøet hvor han befant seg. Disse menneskene fremholdt kanskje ikke medmenneskelighet, det var ikke den egenskapen som krevdes for å oppnå anerkjennelse i dette miljøet. Anerkjennelsen kunne han antagelig enklest oppnå ved etter beste evne gjøre en solid innsats for å nå

Hitlers endelige mål for Tyskland når det gjaldt jødene, hans innsats for å gjøre Tyskland jøderent kunne bidra til at han oppnådde den anerkjennelsen han søkte. Forsøker man med Honneth å finne en forklaring i miljøet på Eichmanns delaktighet i overgrepene mot jødene, vil man kunne legge forklaringen til de andre menneskene i landets styresmakt og det klimaet de presenterte i arbeidet. Det Eichmann oppfattet som deres krav for å oppnå anerkjennelse blant dem var det som fikk den vanligvis normale Adolf Eichmann til å delta i overgrep mot andre mennesker.

8.5.2 Forsøk på forklaring med Sartre

Søker man en forklaring i miljøet rundt overgriperen og forsøker å belyse dette med Sartre, slik Løvlie Schibbye (2002) gjengir ham, vil forklaringen i følge ham ligge i at man i for stor grad lar seg påvirke av miljøet man befinner seg i. Man går ikke i seg selv og søker etter retningslinjer for hvordan man skal handle i forhold til andre mennesker. I stedet lar man ytre definisjoner av rett og galt som er skapt av andre mennesker styre ens handlinger og dermed kan miljøets negative elementer ta overhånd. Dette er en forklaring som i noen grad samstemmer med hva Honneth (2003) mener det er som kan føre til krenkelser av mennesker, og i noen tilfeller hva som kan få mennesker til å begå overgrep. Går man igjen til Adolf Eichmann og Arendts beskrivelser (2000) av hans forbrytelser og ser på dette i lys av Sartres teori, vil man kanskje kunne forklare hans adferd med at han lot SS sine definisjoner av hva som var korrekt adferd styre hans handlinger. Han lot disse negative definisjonene bestemme hvordan han skulle handle i forhold til andre mennesker, til tross for at dette kanskje var helt annerledes enn han ville handlet dersom han gikk i seg selv og reflekterte over hvordan han ville at andre skulle ha handlet mot ham. Han lot dermed miljøet han befant seg i sette rammene for hvordan han skulle handle.

8.5.3 Forsøk på forklaring med Milgram

Slik Atkinson m fl (1996) gjør rede for Milgrams lydigheteksperiment er dette forskning som går direkte på hva det er i miljøet eller den spesifikke situasjonen som kan påvirke et individ til å delta i overgrep det ikke selv ville ha initiert. Situasjonen påvirker mennesket mer enn man som utenforstående vil anslå. Når mennesker

befinner seg i en situasjon sammen med andre mennesker ser det ut til at man har en tendens til å foretrekke lydighet fremfor å bryte med sosiale normer, spesielt i forhold til autoriteter. Det å bryte lovnader eller å avbryte et engasjement man frivillig har tatt på seg kan for mange være en barriere. Å gå på tvers av slike sosiale normer kan i noen tilfeller være vanskeligere enn å følge disse normene selv om det skader andre mennesker. Likeledes er det med de tre andre elementene som Milgram redegjør for, buffere, tilstedeværelse av autoriteter og ideologisk rettferdiggjørelse.

Det kan virke som det er det sosiale i situasjonen som skaper rom for overgrep, i og med at deltagerne i eksperimentene ellers ble vurdert til å være normale mennesker uten tendenser til å utføre vonde handlinger mot sine medmennesker. Både sosiale normer, tilstedeværelse av autoriteter og ideologisk rettferdiggjørelse er sosiale elementer som forutsetter at det er flere mennesker til stede i situasjonen eller som deler av miljøet rundt overgrepet. Milgram mener i følge Bauman (1997) at det er sosiale elementer og relasjoner i miljøet rundt mennesket som gjør det i stand til å delta i overgrep det ikke ville gjennomført på egenhånd. Det vil sannsynligvis variere fra individ til individ hvor mye som skal til før det går vekk fra sitt ansvar som medmenneske. Noen av deltagerne i Milgrams lydighetseksperiment motstod i følge Atkinson m fl (1996) de sosiale faktorene som forsøkssituasjonen presenterte, og nektet å gjennomføre de vonde handlingene de ble oppfordret til å utsette forskningsobjektet for, mens andre gjennomførte overgrepene uten særlig vegring så lenge forsøkslederen stod ved deres side.

8.5.4 Forsøk på forklaring med blant andre Zimbardo

Kanskje ligger forklaringen på hva det er i et menneskes miljø som kan få det til å bli en overgriper i gruppeprosesser og individuelle behov. En del forskere mener noe av overgrepshistorien kan forklares med gruppedynamikk og prosesser som oppstår i grupper. De viser til resultater hvor elementer som gruppens klima med hensyn til humane retningslinjer kan synes å ha hatt utslag på adferden. Resultater fra forskningen av blant andre Zimbardo som Brown (2000) viser til gir et bilde av holdninger i grupper som tilspisser seg i forhold til holdningene som de enkelte individene i gruppen hadde med seg inn i gruppen. Det skjer en polarisering av holdningene som medlemmene har med seg inn i gruppen. Positive humane

holdinger blir mer positive og humane i gruppen enn hos individet, mens negative intolerante holdinger kan bli mer negative og intolerante. Dersom individene i utgangspunktet søker sammen grunnen likhet i holdinger, vil disse holdningene kunne tilspisse seg og utvikle seg til ekstremiteter etter som gruppen tar form og eksisterer sammen.

Dette kan ha vært tilfelle med de amerikanske soldatene i Irak i 2003. Antagelig søkte de seg til hæren av relativt like grunner, så som karriere, holdninger til fedrelandet, ønske om å tjene og forsvare dette, interesse for å nedkjempe fiender og ureddhet i forhold til metoder for dette. Sosiokulturelle aspekter som alder, økonomi og sosial bakgrunn kan også ha vært medbestemmende. Det er grunn til å tro at selv om grunnene varierte noe var soldatene delvis samvarierende i forhold til disse faktorene. Når de så kom sammen fikk de kanskje en gjenklang for sine holdninger og interesser som de ikke hadde opplevd så mye av tidligere. De hadde i tillegg nå muligheten til å styrke sin identitet og tilhørighet i gruppen ved å gi uttrykk for disse holdningene og interessene. De andre medlemmene hadde nå fått en sterkere betydning for det enkelte individet. De hadde kanskje fått den status som Mead i følge Vaage (1998) ville betegne som signifikante andre, som kan synes nær i form de som Honneth (2003) mener individet vurderer til så vesentlige personer at man søker anerkjennelse hos. For å demonstrere sin tilhørighet til denne, for individet attraktive gruppen kan individene ha uttrykt forsterkede varianter av holdninger og interesser som er del av det som holder gruppen sammen. Dette kan ha satt de andre medlemmene under ytterligere press for å vise sin tilhørighet, samt at holdningene og interessene nå er mer ekstreme enn de var i utgangspunktet. Muligens ligger forklaringen på overgrepene som fant sted i Abu Ghraib i en prosess i gruppen som kan ha lignet dette. Forskningen viser i følge Brown (2000) også at gruppens medlemmer har større likhet i holdninger etter en tid som medlemmer av samme gruppe enn de individuelt hadde i utgangspunktet, noe som også kan falle inn som del av prosessen.

8.6 Ansvar og frihet

Hvor går grensen mellom ansvar og frihet, og tvang og frihet fra ansvar? Hvordan ser overgriperen på sin frihet og sitt ansvar? Hvordan ser han på offerets frihet og rettigheter?

Dersom man ser på overgriperen Adolf Eichmann slik han blir gjort rede for hos Hannah Arendt (2000) fraskrev han seg sitt ansvar for jødernes skjebne. Hans første argument for at han ikke hadde noe ansvar var at det ikke direkte var han som stod for avlivningen, hans jobb var kun å sørge for tilstrekkelig transport fra jødernes hjemplass til avlivningssentrene i øst. Et annet argument han hadde for å forklare sin mangel på ansvar var at den endelige løsning ikke var hans bestemmelse. Han var fri for ansvar, samtidig anså han seg ikke som fri i sin arbeidssituasjon som også var den situasjonen hvor han kan defineres som overgriper. Hans mangel på frihet talte i hans øyne til hans forsvar, han hadde ikke noe annet valg enn å gjennomføre den jobben han var satt til. Eichmann vurderte seg selv til å hverken ha frihet eller ansvar i forhold til sine handlinger, det at han ikke hadde frihet var en av grunnene til at han selv mente han heller ikke hadde ansvar. Når det gjaldt hans ofre, jødernes frihet og rettigheter vurderte han dette etter de standarder som Hitler hadde satt. Føreren ord var i følge Eichmann overordnet landets lover, og føreren hadde utarbeidet den endelige løsningen for jødefolket. Dermed anså ikke Eichmann jødene til å ha noen rettigheter som mennesker, ei heller hadde de noe frihet. Jødene måtte også adlyde Hitlers bestemmelser selv om disse medførte slutten på deres eksistens.

8.7 Menneskesyn og selvforståelse

Mennesker rundt omkring i verden lever forskjellige liv, og livene menneskene lever har mye å by på i form av muligheter, begrensninger, forpliktelser, ansvar, frihet og verdier. Hvordan menneskene ser på disse elementene varierer i like stor grad som livene de lever. Livene de lever vil være påvirket av hvordan de ser disse elementene og hvordan de anser mennesket, samtidig som hvordan de ser mennesket og seg selv vil være preget av livene de lever. Menneskesyn og selvforståelse er en del av mennesket, og er i følge Moghaddam (1998) ofte preget av den kulturen og det miljøet som det enkelte mennesket lever i.

8.7.1 Hvordan spiller menneskesyn inn i menneskers handlinger?

Menneskesyn kan muligens være en del av det som gjør at mennesker handler forskjellig selv om de befinner seg i situasjoner som ikke er så forskjellige. Menneskesynet påvirker handlinger gjennom at det viser vei til hva man anser som riktig adferd. Dersom man gjennom kultur og miljø er sosialisert med et menneskesyn som vektlegger individuelt fokus fremfor holdinger som verdsetter fellesskapet høyere enn individet vil dette naturlig nok til en viss grad påvirke individets handlinger. Man vil med et individualistisk menneskesyn ikke nødvendigvis handle mot fellesskapets beste, men man vil samtidig vektlegge at dette skal være gunstig for en selv. Med et slikt menneskesyn er man, i følge Moghaddam (1998) kanskje mer beredt til å handle for egen vinning enn om man har et kollektivistisk menneskesyn. I situasjonene som er redegjort for i eksemplene i denne oppgaven kan ulike menneskesyn ha slått forskjellig ut.

Soldatene som tjenestegjorde som fangevoktere i Abu Ghraib vil kulturelt sett høyst sannsynlig ha et individualistisk menneskesyn, USA har ledet an for dette menneskesynet som også preger resten av den vestlige verden. Det individualistiske menneskesynet de sannsynligvis hadde kan ha påvirket deres handlinger overfor fangene ved at de var beredt til å utføre noe som gikk utover andre mennesker, her fangene, for å hevde sin egen status i miljøet de befant seg. Menneskesynet deres gjorde at de anså det som viktigere hvordan de selv hadde det enn hvordan andre mennesker hadde det. Deres individuelle vekst var så viktig at de var villige til å handle på bekostning av andre menneskers velbefinnende. Samtidig kunne deres mulige individualistiske menneskesyn ha slått ut i helt andre retningen. Deres eget ve og vel var av større betydning enn at det midlertidige fellesskapet ble styrket. Dermed var de kanskje ikke villige til å utføre overgrep som stred mot deres egne overbevisninger og standarder for hvordan man behandler andre mennesker for å styrke fellesskapet, enten dette ble ansett til å være gruppen av fangevoktere eller fedrelandet.

Dersom soldatene hadde et kollektivistisk menneskesyn kunne dette også ha slått ut i begge retninger. Man vil kanskje intuitivt anta at mennesker med kollektivistisk

menneskesyn tenker mer på sine medmennesker enn mennesker med et individualistisk menneskesyn, dermed kunne man gå ut fra at de ville opptre mer humant. Kanskje ville ikke overgrepene ha funnet sted dersom soldatene hadde dette menneskesynet. Samtidig ville disse soldatene ha gjort en større innsats for fellesskapet sitt dersom de hadde hatt et kollektivistisk menneskesyn slik Moghaddam (1998) fremstiller de to menneskesynene. Et fellesskap som når de tjenestegjorde som fangevoktere kunne være deres hæravdeling eller medsoldatene som var satt til å være fangevoktere. Dermed kunne deres menneskesyn ha økt innsatsen for å forsterke gruppen, og dermed også forsterket mishandlingen de gjennomførte.

Menneskesynet påvirker handlinger ved at det kan hjelpe mennesket til å se hva det bør gjøre i en gitt situasjon. Det påvirker også mennesket ved at det anslår hvilke muligheter og begrensninger mennesker har. Dersom ens menneskesyn er av en form som fremhever menneskets muligheter vil dette gi mennesket større handlingsrom enn om menneskesynet vektlegger menneskets begrensninger. Likeledes vil et menneskesyn som fremhever individets frihet øke sjansen for at mennesket handler fritt og etter egne tolkninger av samfunnets standarder for rett og galt.

8.7.2 Hvilken påvirkning har menneskesyn på menneskets oppfatning av dets frihet og ansvar?

Hvordan mennesket oppfatter seg selv vil påvirke hvilke handlingsalternativer det ser for seg selv. Dersom et menneske oppfatter seg selv uten personlig frihet vil dette begrense dets egen oppfatning av muligheter for handling. Eichmann mente i følge Arendt (2000) at han ikke hadde noen frihet til å vurdere flere handlingsalternativer i sin stilling som ansvarlig for transport av jødene. Dette var et menneskesyn som var påvirket av kulturen, og kanskje i særlig grad av den tid og situasjon som han befant seg i. Eichmann mente at han ikke kunne ha handlet annerledes, ikke fordi han selv hadde begrensninger, men fordi han anså mennesket som underordnet sin leder. Dersom lederen hadde satt en standard var det ikke opp til menneskene ellers å handle etter andre standarder. Hitlers ord var lov, menneskene kunne ikke annet enn å eksistere etter loven. Med denne mangelen på frihet mistet man også ansvaret for de handlinger som loven påla at en gjennomførte.

8.8 Hannah Arendt

Hannah Arendts "Eichmann i Jerusalem" som kom ut i 1963, etter at hun som journalist hadde observert Adolf Eichmann under rettsaken mot ham, er blitt en klassiker i diskusjoner om ondskap og hvilke begrunnelser som kan ligge bak handlinger av slik karakter. Likevel mener jeg, blant annet med støtte i Vetlesen (2003), at det er grunn til å diskutere noe av det som blir lagt frem i denne boken, på samme måte som jeg mener det er grunn til å lese andre historiske beretninger med både et kritisk blikk og et åpent sinn. Er Arendts forklaring (2000) om banalitet i Eichmanns tilfelle tilstrekkelig?

8.8.1 Var Eichmann et vanlig menneske?

Adolf Eichmann ble av Arendt (2000) beskrevet som en høyst normal person. I arbeidssammenheng var han ivrig, hardarbeidende, lydige og karrierebevisst. Kanskje kan man forklare hans delaktighet i overgrepene mot jødene på bakgrunn av dette. Han ønsket å gjøre en god jobb, og mente at en del av dette var å ikke stille kritiske spørsmål eller opptre ulydig mot sine overordnede ordre. Mulig var noe av hans innsats begrunnet i at han ønsket å gjøre karriere, og dette var hans eneste mulighet til det. Han hadde ikke så mange andre talenter enn at han var en dyktig byråkrat, og dessuten ville et brudd med hans stilling sannsynligvis hindre ham i få annet arbeid i nazi-Tyskland i førkrigstiden. Eichmann var i følge Arendt (op.cit) en kjærlig familiefar og en mann med gode venner i sin sosiale omgangskrets. I hans omgangskrets var det jødiske mennesker. Han var ingen jødehater og kom etter egne utsagn godt overens med de jødiske lederne han samarbeidet med i sin jobb som transportansvarlig i den endelige løsningen av jødeproblemet.

Her kommer problematikken rundt historiske kilder tilbake, og da kanskje særlig kilder man har tillitt til. I følge Vetlesen (2003) er Eichmann beskrevet annerledes hos andre enn hos Arendt (op.cit). Eichmann er blitt beskrevet som en person uten hensyn og trofasthet overfor sin familie, som aggressiv og ujevn følelsesmessig. Dermed blir bildet av overgriperen Eichmann noe forandret, og han faller ikke like lett inn i kategorien vanlige mennesker. Men også disse opplysningene må man

kunne se på med et kritisk blikk, de psykologiske testene som deler av beskrivelsen bygger på ble gjennomført etter at det var klart hva han var tiltalt for og med høy sannsynlighet skyldig i. Testene ble i tillegg utført av de som anklaget ham for forbrytelsene, og beskrivelsene passer unektelig godt med hva man forventer av en man mener er skyldig i slike forbrytelser. Uten å beskyldte noen for noe, må man dermed kunne undre over hva som er den beskrivelsen av Eichmann som gir det mest korrekte inntrykket av personen som var delaktig i et folkemord. Var han en varm og omsorgsfull familiefar eller var han er aggressiv, sadistisk egoist?

8.8.2 Var Eichmann en varm og omsorgsfull person?

Dette er av interesse av flere grunner. Om han var det ene eller det andre vil det med høy sannsynlighet ha vært ulike grunner for at han godtok å bli en del av det systemet som skulle gjennomføre Hitlers endelige løsning på jødeproblemet. Dersom han var den omsorgsfulle personen som Arendt (2000) beskriver virker hennes forklaringer på hvorfor han handlet som han gjorde og ble en del av et meget omfattende overgrep mot en folkegruppe plausible. Han ble fanget i en prosess og hadde ikke kapasitet eller mulighet til å gjøre noe annet enn det han var satt til. Han var en enkel person som ikke så alternative løsninger, han var oppsatt på å gjøre karriere og var en dyktig byråkrat som fikk fortgang i transporten av jødene til avlivningsleirene. Dersom han hadde problemer med arbeidsoppgaven han var tildelt, var det ikke innenfor hans mentale rekkevidde å sinke prosessen, dette ville stride mot hans forestilling av en god ansatt og ville hindre ham i å gjøre karrieren han lengtet etter. Han var rett og slett tankeløs.

Forklaringen er som sagt troverdig og mulig, men man blir likevel nødt til undre over om det ikke var annet enn banalitet som styrte så voldsomme handlinger med så grove konsekvenser? Kan man godta en forklaring som setter ondskapen til side og ser slike handlinger som resultat av ubetenksomhet? Det er ikke her snakk om de små hverdagsovertramp som å dra forhastede slutninger om mennesker av en annen etnisitet eller lignende, selv om dette selvfølgelig heller ikke er heldige tendenser. Eichmann var en del av et system som hadde til hensikt å utrydde et helt folkeslag, og som ikke så større betenkeligheter ved dette enn at de faktisk forsøkte.

Med dette i mente fremstår nok kanskje ikke ubetenksomhet som en tilstrekkelig forklaring på Eichmanns vonde gjerninger. Det virker naturstridig at et menneske som er klar over sin innsats for å drepe mange tusen uskyldige mennesker ikke før eller senere skal ha fått tilstrekkelig med betenkeligheter i forhold til sin delaktighet som bøddele at han om ikke annet ville deeffektivisert sin innsats eller i ettertid uttrykke et snev av anger. I følge Hagtvatn (2000) visste til og med sekretærene i Eichmanns avdeling hva avdelingen arbeidet med. Noen av disse hadde så sterke innvendinger mot hva de var en del av at de ble psykisk syke eller søkte annet arbeid. Man må dermed kunne anta at også deres overordnede hadde kunnskap om hva arbeidet innebar og at deres innvendinger burde kunne ha vært preget av deres posisjon, om de hadde noen forbehold mot hva de var en del av. Arendts fremstilling (2000) av Eichmann viser til tider et lite menneske med patetiske motiver, et individ med begrenset kapasitet mentalt og kreativt. En fremstilling som kanskje skader leserens forståelse av hva som kan ha drevet ham. Denne latterliggjøringen av personen Eichmann kan muligens svekke hennes beretning. Man kan heller ikke se bort i fra at Eichmann fremstilte seg selv annerledes enn han egentlig var, det er ikke lett å se hvem han kan ha vært.

8.8.3 Eller var han en hensynsløs sadist?

For ganske annerledes stiller det seg om man skal tro de andre beskrivelsene av Eichmann som i følge Vetlesen (2003) foreligger. Dersom han var en aggressiv, sadistisk egoist med et intenst personlig hat til jødene kan han ha hatt langt andre grunner til å godta den stillingen han ble tildelt som gjorde ham til en nødvendig og aktiv del av forsøket på å utrydde jødene. Skal man tro denne fremstillingen er det grunn til å tro at hans handlinger var langt fra tankeløse, men heller velgjennomtenkte og nøye kalkulerte for å effektivisere en prosess han var personlig engasjert i. Fremstillingen støttes av det faktum at Eichmann trosset sin overordnede og fortsatte transportarbeidet selv om han fikk beskjed om å avslutte det mot slutten av krigen. Dette virker umiddelbart som en mer troverdig karakteristikk med tanke på hva slags ugjerninger han var en del av. For kan man slippe forklaringen ved tankeløshet?

Kan det være som Vetlesen (2003) foreslår at det ikke var tankeløshet, men følelsesløshet som gjorde at Eichmann kunne være delaktig i det han var. Det kan være at han manglet empati for sine medmennesker. Problemet var kanskje ikke at han ikke så hva han gjorde mot mennesker, men at han ikke klarte å se at dette var et problem. Han evnet ikke å leve seg inn i hvordan andre mennesker hadde det, og hvordan hans handlinger gjorde andre mennesker vondt. Muligens var dette et generelt problem i hans handlinger, han skal jo etter hva disse andre beskrivelsene av ham sier ha vært en hensynsløs og uberegnelig person. Eller så gjaldt denne mangelen på empati mer spesielt en gruppe av mennesker han ikke relaterte seg med, noen han anså som en utgruppe slik Moghaddam (1998) mener følelser av tilhørighet i forhold til grupper kan slå ut. Jødene ble for Eichmann en gruppe mennesker som ikke hadde samme verdi og rettigheter som ham selv. Det at han ikke stanset transporten av jødene da han fikk beskjed om det av sin overordnede i SS, men fortsatte med samme iherdighet, noe som Arendt forklarer med en ivrig byråkrat, kan kanskje tyde på at det lå et mer personlig engasjement bak enn forholdsvis enkle gruppeprosesser. Kanskje lå det et personlig og dyptgående hat til jødene bak hans grundige innsats, og det er dette som kan forklare hvordan han kunne være en del av så grufulle og omfattende overgrep mot en hel folkegruppe.

8.8.4 Eichmann som sadist endrer problematikken noe

En annen grunn til at dette er interessant er at om han virkelig var en aggressiv, sadistisk egoist vil det i dette tilfellet forklare hvorfor vanlige mennesker har vansker med å godta at vanlige mennesker kan være en del av omfattende overgrep. For i tilfelle Eichmann var det i så fall ikke snakk om et vanlig menneske, men mer om noe som ligner det monsteret man forventer står til forbrytelsen. Går man fra Arendts beskrivelse (2000) av Adolf Eichmann som tankeløs og over til Vetlesens (2003) refleksjoner over om det heller kan ha vært følelsesløshet som preget hans vesen, kan man enklere klare å se hva som gjorde at en ellers ordinær person kunne være deltagende i den endelige løsningen i den grad Eichmann var det uten særlig betenkeligheter eller anger. Går man enda videre til beretningene om at Eichmann var en hensynsløs og ustabil person, og ikke var det som vanlige mennesker vanligvis betegner som en vanlig person kan man kanskje etter hvert se det man

intuitivt anslår, at vanlige mennesker ikke begår slike grove overtramp mot sine medmennesker.

8.8.5 Eichmann sett i lys av teoriene

En umiddelbar tolkning av Sartre slik Løvlie Schibbye (2000) gjengir ham støtter Arendt (2000) i at det kan være ubetenksomhet som ligger bak. Sartre fremstilles her som at overgrep først kan forekomme når man ikke går til sitt indre og søker sine egne idealer og reflekterer over hvordan man skal handle. Slik Eichmann fremstilles hos Arendt var han en person som i sin iver etter å tilfredsstille sin arbeidsgiver, og antagelig, som Honneth (2003) kunne ha sagt det, fordi han ønsket sin førers anerkjennelse i gjengjeld, krenket andre mennesker. I denne iveren etter å tilfredsstille sin arbeidsgiver og oppnå dennes anerkjennelse tenkte ikke Eichmann over konsekvensene av sine handlinger for andre enn seg selv. Hans iherdige innsats som byråkrat for nazistene kunne gi ham selv store fordeler, han kunne oppnå den karrieren han drømte om. Han kunne oppnå etterlengtet status og kanskje få en mer spennende jobb. Han så ikke at jo mer han jobbet for seg selv, jo større skade gjorde han på andre mennesker. Han handlet etter hva som var forventet av ham i den stillingen han var, han lot ytre definisjoner avgjøre hans handlinger. Han gikk ikke i seg selv og reflekterte over hvordan hans ofre opplevde situasjonen. Noe som også kan tolkes til å støtte de andre beskrivelsene som Vetlesen (2003) nevner, at Eichmann var en hensynsløs person som ikke var i stand til å føle med sine ofre og at det var derfor han klarte å utføre jobben han var satt til.

Spørsmålet blir om man vurderer Eichmann i forhold til Sartre (1993) om han mistet kontakten med sine indre idealer slik Arendt (op.cit) fremstiller ham og lot seg styre av andres definisjoner, eller om han ikke kanskje ikke hadde noen idealer å finne frem til. Det kan være mer som Milgram i følge Atkinson m fl (1996) fant at situasjonen kan låse et individs handlingsalternativer og tvinge det til lydighet til autoriteter man ikke fullstendig vedkjenner seg, gjennom for eksempel sosiale normer. Dessuten hadde Eichmann, som han også beskrev selv i Arendts gjengivelse (op.cit) av hans vitnemål, solide buffere mellom seg og sine ofre. Eichmann bare organiserte, han slapp nærkontakt med både transporten og avlivningen av jødene. Det er som Baumann (1997) fremhever i sin redegjørelse av Milgram, en omvendt

proposjonssymmetri i forholdet mellom nærheten mellom overgriper og offer og overgriperens følelse av ansvar. Jo større fysisk eller mental avstand det er mellom overgriper og offer, jo mindre ansvar føler overgriperen generelt sett. Eichmann uttrykte at han ikke følte noe ansvar for skjebnen til de tusener av mennesker han hjalp til å sende i døden, kanskje ville Eichmann ha følt større ansvar dersom han ble pålagt å drepe en person ved nærkontakt. Han ville da ikke hatt de fysiske og mentale bufferne som han hadde ved å kun organisere transporten.

Forklaringen på Eichmann og hans handlinger kan kanskje også ligge i det som Zimbardo i følge Brown (2000) beskriver av gruppeprosesser som får holdninger og handlinger til å tre ut i det ekstreme. Kanskje var ikke Eichmann så vennlig innstilt overfor jødene som han selv i følge Arendt (2000) ville ha det til, men han var kanskje heller ikke så fanatisk jødehater som andre beretter. Kanskje ligger sannheten et sted i mellom, men i hans møte med andre mennesker som var i mot jødene, mennesker som han i tillegg ville bli godtatt av, ble hans moderate holdninger ekstreme.

8.8.6 Vetlesen troverdig, med støtte i Sartre

De plausible forklaringene på personen Adolf Eichmann og hvordan han kunne delta i så betydelige overgrep er mange. Ved første øyekast virket ikke minst Hannah Arendt beskrivelse (2000) mulig og beroligende, men under gjennomarbeiding begynte tankene å vandre i andre retninger. Jeg er i tvil om Eichmann og at hans synder kan være begrunnet i ubetenksomhet, om det er det man legger i Arendts banalitet. Forklaringen som bygger på ideen om tankeløshet strekker ikke fullstendig til, det må være noe mer som ligger bak. Man kan til en viss grad godta forklaringer om tankeløshet i mindre alvorlige tilfeller av overtramp mot medmennesker, men i Eichmanns tilfelle er det snakk om medvirkning til drap på flerfoldige tusen uskyldige mennesker. En medvirkning som blant annet innebattet å effektivisere prosessen. Man kan ikke være bare tankeløs med hensyn til at man bidrar direkte til så mange menneskers ufattelige lidelser og død, selv om ikke Eichmann selv så seg selv som direkte skyldig. Han definerte finurlig seg selv bort fra skylden.

Derfor virker Vetlesens utvidelse (2002) til følelseløshet mer sannsynlig. Det må ha vært en mangel på følelser hos denne personen. Og man undrer da naturlig nok etter hvert på om dette kan dette gjelde flere av overgriperne som nevnes i oppgaven. Når det gjelder de amerikanske soldatene og overgrepene de begikk i Irak i 2003 kan man kanskje lure på om også de manglet noe av evnen til å føle med sine ofre. Dette kan kanskje forklare hvordan de smilende kunne utføre den omfattende mishandlingen, som noen av dem i tillegg omtalte som underholdende.

Man kan prøve å se overgriperne i lys av ulike teorier og forklaringer slik som Zimbardos gruppeprosesser slik Brown (2000) redegjør for dem, men man føler kanskje at det likevel blir manglende en menneskelig bit der. Kanskje rett og slett den menneskelige biten, følelsene for en selv og andre, da man kanskje vil håbe at mennesket er mer enn primitive behov og instinktive prosesser. Man ønsker kanskje å tro at det skal være noe egen tankevirksomhet og refleksjoner over andre menneskers følelser som man finner både i Sartres (1993) eksistensialisme og Honneths (2003) anerkjennelse.

8.8.7 Forskjellen på overgriperen og den som handler annerledes

Kanskje ligger ikke forskjellen mellom mennesker som begår overgrep og de som velger andre handlingsalternativer i de menneskelige behovene som Honneth (2003) taler for, de primitive prosessene som Zimbardo i følge Brown (2000) legger til grunn for ekstrem handling eller de sosiale elementene som Milgram i følge Atkinson m fl (1996) skisserer. Kanskje var det det virkelig menneskelige som skilte Anton Schmidt og Bartholomeus Schink fra Adolf Eichmann. Det kan ha vært evnen til å føle med andre mennesker og deres situasjon og opplevelser, de evnet å være empatiske overfor mennesker som var i samme situasjon som dem selv så vel som mennesker som befant seg i en helt annen posisjon. Empati er i følge Vetlesen (2003) en basal emosjonell evne som menneskene kan være i besittelse av. Denne evnen er rettet mot andre mennesker enn en selv, og ligger til grunn for å kunne føle blant annet omsorg, deltagelse i glede og smerte på andres vegne og medfølelse.

Det virker sannsynlig at overgriperne som nevnes i eksemplene i oppgaven ikke har vært i besittelse av denne egenskapen. For hvordan kan man utsette andre mennesker

for overgrep hvis man evner å sette seg inn i deres situasjon og føle gjenklang av deres smerte? Kanskje var det derfor Anton Schmidt handlet som han gjorde. Han visste at han var en del av et system som utsatte andre mennesker for betydelig smerte fysisk og psykisk. I tillegg til å registrere den smerte han var med å forvolde, kjente han så godt på den at han dermed handlet for å gi motvekt. Han visste han var del av noe som utførte bevisste onde handlinger, og handlet dermed godt mot de samme ofrene for å hindre at de onde handlingene fikk overtaket. Visst kunne det virke som en fåfengt kamp, men uten de små og empatiske, men like fullt betydningsfulle bidrag ville kanskje ondskapen kunne ta overhånd.

Og her kommer kanskje forskjellen til Eichmann inn, han evnet ikke å se den smerten hans bidrag i den endelige løsningen gav. Han klarte ikke å se sine ofre som medmennesker, eller klarte generelt sett ikke å føle med sine medmennesker. Begge deler like skremmende trekk ved en person i maktposisjon, hans handlinger mot andre mennesker hadde om så er tilfelle ingen begrensing. Etter eget utsagn, slik Arendt (2000) gjenforteller det, mente han at han bidrog med betydningsfull trøst og lindring til en jødisk venn ved å besøke ham i konsentrasjonsleiren og sørge for at han fikk en annen stilling der før han skulle drepes. Eichmann så hans skjebne som klar, og mente vel at vennen burde ha innfunnet seg med denne og dermed satt pris på Eichmanns såkalte forbedring av situasjonen. Dette er et godt eksempel som taler for at Eichmann ikke til fulle kunne inneha evnen til å føle med sine medmennesker.

8.9 Avrunding

Det kan virke som menneskene til alle tider har hatt tendenser til å begå overgrep mot hverandre alene eller i fellesskap. Historien viser oss mange eksempler på dette, så som Holocaust og nå i nyere tid folkemordet i Kosovo og de amerikanske soldatene som mishandlet fangene som var overlatt i deres varetekt. Slik sett kan man få inntrykk av at menneskene ikke har lært av feilgrepene i historien. Samtidig ser man mange eksempler på forebyggende arbeid blant unge, og at nasjoner har dette på dagsordenen. Man har fått øynene opp for at overgrep er noe som skjer, og at man aktivt må jobbe for at det skal kunne unngås, så kanskje har menneskene lært noe av historiens overgrep.

Mennesker har ofte litt vansker for å se at mennesker som begår overgrep mot sine medmennesker kan være vanlige mennesker som kan være omsorgsfulle familiemedlemmer og samfunnsengasjerte borgere. Man ønsker naturlig nok ikke at mennesker som handler vondt mot andre skal kunne være lik en selv, og en ser ikke at noen som er lik en selv ville kunne begå overgrep. Men forskning på og evaluering av mennesker som har vært deltagere i større overgrep viser at de ofte er helt vanlige mennesker som verken før eller etter overgrepet har vist tendenser som skulle tilsi at de kunne være en del av dette. Det kan dermed tyde på at det ikke er ekstreme personlige egenskaper som avgjør om man blir en del av et overgrep eller om man klarer å finne andre mer humane løsninger på situasjonen.

Hva det er som får et menneske til å begå overgrep mot sine medmennesker er naturlig nok noe som vil kunne variere fra person til person, og for den enkelte person varierer det kanskje fra en situasjon til en annen. Når det gjelder mennesker som hverken før eller etter har begått overgrep kan man med støtte i blant andre Milgram anta at det er den spesifikke situasjonen hvor overgrepet finner sted som er det utslagsgivende elementet.

Hva er det så i et menneskes miljø som får det til å bli overgriper?

De ulike teoretikerne i oppgaven kan tolkes til at de legger vekt på litt forskjellige forklaringer på hva det kan være. Honneth (2003) kan tolkes som at det enten er at mennesket søker eller oppnår anerkjennelse hos mennesker med feil holdninger, eller at de menneskene som er i en posisjon hvor andre søker deres anerkjennelse opptrer krenkende overfor disse. Når jeg bruker Honneth har jeg valgt å vektlegge at å befinne seg i et miljø med lite fokus på humane verdier kan påvirke menneskenes handlinger i negativ retning, også handlinger mot medmennesker. Sartre (1993) kan tolkes til inntekt for at problematikken oppstår når mennesket lever etter andres definisjoner av en selv, ikke reflektere over hva man selv mener er riktig. Det er de andre menneskene i miljøet som kan påvirke mennesket i negativ retning. Går mennesket i seg selv og reflekterer over seg selv, sine medmennesker og sine omgivelser vil det ikke handle feil. Mennesket har en frihet, og med denne friheten følger ansvar for alle ens handlinger. Når man ikke skal la seg styre av ytre definisjoner skapt av andre mennesker, kan man heller ikke ty til ytre unnskyldinger for sine handlinger. Mennesket er fritt og ansvarlig.

Går man til Milgram (1977), som har gjennomført en rekke undersøkelser på menneskers tendenser til å adlyde en annen person man vurderer til å være en form for autoritet, kan det synes som det som får mennesker til å bli en del av et overgrep er sosiale elementer, som til daglig er noe av det som får samfunn til å fungere. Han trekker frem at det finnes to typer lydighet, en variant som kan kalles samarbeidsvilje hvor man gjør normale ting for at samfunnet man lever i skal kunne fungere. Det er denne varianten av lydighet autoriteter som lærere og foreldre oppfordrer til. Den andre varianten av lydighet er den typen som fordrer et menneske til å adlyde en autoritet i den grad at det setter sine egne standarder for rett og galt til side. Det er slik Milgram (op.cit) fremlegger sine forskningsresultater denne varianten av lydighet som kan føre til at ellers normale mennesker blir en del av et overgrep de ikke ville ha initiert på egen hånd.

Jeg finner det ikke tilstrekkelig å forklare et menneske som Adolf Eichmanns omfattende og grufulle handlinger med banalitet, slik Arendt (2000) forsøker å gjøre. Det må ligge mer bak slike handlinger enn som så. Bekreftelser på at det ikke bare var meg som fant bildet noe ufullstendig fikk jeg gjennom Vetlesen (2003) som mener en mangel på menneskelig medfølelse må være et av elementene bak overgrep mot sine medmennesker. Mangel på medfølelse med sine medmennesker kan kanskje også i noen grad forklare handlingene til de amerikanske fangevokterne i Abu Ghraib i 2003. Handlinger som imidlertid ikke i form, omfang eller grovhet kan likestilles med Eichmanns bidrag til utryddelsen av mange millioner jøder i perioden før og under andre verdenskrig. Det er nok noe ulike elementer som utløser overgrep mellom mennesker, men gjennomføringen krever antagelig noen grad av svekket evne til å føle med sine ofre.

Hva som har fått menneskene, hvis historier er presentert i denne oppgaven til å handle som de gjorde kan man i beste fall bare anta. Vi kan ikke gå tilbake i tid og inn i deres situasjoner for å finne begrunnelsene for deres valg. Plassert i en annen tid, kultur og livssituasjon kan vi ikke til fulle forstå deres handlinger og heller ikke bedømme deres valg. Det foreligger ingen tvil om at det er galt å begå overgrep mot medmennesker, der er de aller fleste vanlige mennesker enige. Men hvem er andre til å bedømme et menneske i en situasjon de ikke befinner i seg selv? Man kan anslå at

et menneske har utvist liten dømmekraft, feighet, liten kreativitet og offervilje i en situasjon. Man kan også til en viss grad fordømme andre menneskers handlinger. Like fullt bør man være forsiktig med å bastant dømme et annet menneske i annen tid og situasjon, man har sannsynligvis ikke kapasitet til å vurdere dennes situasjon fullstendig. Noen endelig og egentlig forklaring på andre menneskers handlinger kan man naturlig nok ikke finne i ettertid, men man kan søke plausible forklaringer på problematikken for om mulig å se situasjonen bedre, og ikke fordømme andre menneskers handlinger uten refleksjon.

Så vi bør kanskje med støtte i Vetlesen (2003) i det minste forsøke å sette oss inn i deres situasjon, og ikke umiddelbart konkludere med at dette er umenneskelige monstre som vi vanlige mennesker ikke har noe til felles med. Ved på denne å ta avstand fra de som velger på en måte som gjør at deres handlinger blir ansett som overgrep mot andre mennesker utelukker vi i følge Vetlesen muligheten for å lære av de feil som er begått i historien. Tar vi derimot inn over oss at menneskene bak overgrepene kanskje er vanlige mennesker som oss selv åpner vi muligheten for at vi kan lære av deres feil og svekker sjansene for at historiens grusomheter får gjenta seg.

9 Litteraturliste.

Alvesson, Mats og Skøldberg, Kaj. 1994. Tolkning och reflektion. Studentlitteratur.

Amnestys hjemmesider. URL: <http://www.Amnesty.no/web.nsf/pages/index>
(Besøksdato: 18.09.05)

Anderson, Kent-Åke. 2005. Hvordan Hitler kom til makta. URL:
<http://home.online.no/~vorhaug/politics/is/hefter/kampen/hvordan.html> (Besøksdato:
17.06.05)

Arendt, Hannah. 2000. Eichmann i Jerusalem. De Norske Bokklubbene AS, Pax Forlag AS.

Atkinson, Rita L., Atkinson, Richard C., Smith, Edward E., Bem, Daryl J., og Nolen-Hoeksema, Susan. 1996. Introduction to Psychology. USA. Harcourt Brace & Company.

Aune, Oddvin. 2005. Lynndie England dømt. URL:
<http://www.aftenposten.no/nyheter/uriks/article1122722.ece> (Besøksdato 07.10.05)

Bakke, Ivar. 2005. Nothing personally! URL:
read.agane.com/debatter/krigen/eichmann.HTM (Besøksdato: 17.06.05)

Bauman, Zygmunt. 1997. Moderniteten og Holocaust. Vidarforlaget A/S. Oslo

Brown, Rupert. 2000. Group Processes. Blackwell Publishers Ltd, UK

Edvardsen, Edmund. 2001. Historiske protokollers partiskhet. Beck, Christian W og Hoem, Anton. (Red.): Samfunnsrettet pedagogikk –NÅ. Oplandske Bokforlag.

Eriksen, Tore Linne. 2003. Kampen som samlet folket. URL:
<http://www.verdensmagasinetx.no/Artikler/535.html> (Besøksdato: 18.09.05)

Evenshaug, Oddbjørn og Hallen, Dag. 2001. Barne- og ungdomspsykologi. Gyldendal Norsk Forlag AS.

FNs hjemmesider. URL: <http://www.fn.no> (Besøksdato: 18.09.05)

Goeb, Alexander. 1985. Er war sechzehn, als man ihn hangte. Ernst Klett Verlag GmbH u. Co. Stuttgart.

Hagen, Marianne Ruud. 2002. Portrett: Mitt folk har lidd mer enn meg. URL:
<http://www.amnesty.no/web.nsf/pages/2E91B5BEEE774192C1256BC8003666DE>
(Besøksdato: 18.09.05)

Hagtvet, Bernt. 2000. Innledende essay. Arendt, Hannah. 2000. Eichmann i Jerusalem. De Norske Bokklubbene AS, Pax Forlag AS.

Heard, Linda S. 2004. Abu Ghraib: Ordinary Folk or Human Aberrations? URL: <http://www.countercurrents.org/iraq-heard270804.htm> (Besøksdato: 17.06.05)

Honneth, Axel. 2003. Behovet for anerkjennelse. Hans Reitzels Forlag, København.

Karlsen, Morten Ø. 2005. Lynndie England fikk tre år. URL: <http://pub.tv2.no/nettavisen/verden/article464296.ece> (Besøksdato: 05.10.05)

Løvlie, Lars. 2004. Forelesninger om undervisning og danning. 28.01.04. PED2000. Pedagogisk forskningsinstitutt. Universitetet i Oslo.

Løvlie Schibbye, Anne-Lise. 2002. En dialektisk relasjonsforståelse. Universitetsforlaget.

Mead, G H. 1998. Handlingskreativitet og identitetsdanning. Vaage, Sveinung (Red.). 1998. Å ta andres perspektiv. Abstrakt forlag as.

Moghaddam, Fathali M. 1998. Social Psychology. W. H. Freeman and Company. New York.

Morris, Charles W. 1934. Works of George Herbert Mead; Mind, Self and Society. The University of Chicago Press, Ltd., London.

Milgram, Stanley. 1977. Lydighedens dilemma. Munksgaard, Copenhagen.

Wikipedias artikkel om Adolf Hitler. 2005. URL: http://www.no.wikipedia.org/wiki/Adolf_Hitler (Besøksdato: 17.06.05)

Nygård, Roald. 2000. Aktør eller brikke? Gyldendal Akademisk.

Rapport om massedrap i Kosovo. .1999. USA: -5000 likvidert i Kosovo. URL: <http://www.vg.no/pub/vgart.hbs?artid=9999381> (Besøksdato 18.09.05)

Sartre, Jean Paul. 1993. Eksistensialisme er humanisme. J. W. Cappelens Forlag A.S. (2. opplag).

Sivertsen, Jo. 1996. Vitenskap og rasjonalitet. Ad Notam Gyldendal.

Skau, Minna. 2005. Tilstod, ble ikke trodd av retten. Dagsavisen.

Stiftelsen Hvite busser til Auschwitzs hjemmesider. URL: <http://www.hvitebusser.no> (Besøksdato: 18.09.05)

Vaage, Sveinung (Red.). 1998. Å ta den andres perspektiv. Abstrakt forlag as.

Vetlesen, Arne Johan. 2003. Menneskeverd og ondskap. Gyldendal Norsk Forlag AS. Oslo.